

HOLLAND

REGIONAAL-HISTORISCH TIJDSCHRIFT

EERSTE JAARGANG

NUMMER 4/5

OKTOBER 1969

STEDENNUMMER

INHOUD

blz.

De stedelijke autonomie in het graafschap Holland gedurende de middeleeuwen

Prof. dr. C. van de Kieft, Inleiding	98
Dr. Th. E. Jensma, Dordrecht	105
Drs. J. J. Temminck, Haarlem	116
Mr. W. Downer, Leiden	131
Drs. P. H. J. van der Laan, Amsterdam	147
Drs. J. Fox, Gorinchem	165
Bijlage	178

REDACTIE

DRS. J. FOX, DRS. P. A. HENDERIKX, N. PLOMP, MR. J. H. ROMBACH, A. G. VAN DER STEUR, G. J. VERBURG.

VASTE MEDEWERKERS

DRS. J. G. KRUISHEER (bronnenpublicaties), DRS. R. RENTENAAR (bibliografie), DRS. H. SARFATIJ (archaeologie).

Redactiesecretaris, drs. P. A. Henderikx, p/a Algemeen Rijksarchief, Bleijenburg 7, Den Haag.

Kopij (getypt) en te bespreken *boeken en tijdschriften* te zenden aan de redactiesecretaris.

Ten behoeve van de rubriek *bibliografie van Holland* verzoeken wij de lezers publicaties op het gebied van de geschiedenis van Holland, die door de wijze van uitgave gemakkelijk aan de aandacht ontsnappen te melden aan drs. R. Rentenaar, Bureau voor Naamkunde en Nederzettingsgeschiedenis, Keizersgracht 569-571, Amsterdam-C, telefoon (020)-234698.

Ten behoeve van de *agenda* worden berichten omtrent historische activiteiten, tentoonstellingen e.d. in beide provincies gaarne ingewacht door G. J. Verburg, Guido Gezellelaan 77, Delft, telefoon (01730)-32755.

Tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging voor Zuid-Holland onder de zinspreuk 'Vigilate Deo Confidentes' en de Stichting Contactcentrum voor regionale en plaatselijke geschiedbeoefening in Noord- en Zuid-Holland.

EERSTE JAARGANG • NUMMER 4/5 • OKTOBER 1969

TEN GELEIDE

Een van de projecten van de Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis behelst een onderzoek naar de ontwikkeling van de stedelijke autonomie in Europa gedurende de middeleeuwen. Voor wat Nederland betreft wordt dit onderzoek geleid door professor dr. C. van de Kieft, hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam in samenwerking met mevrouw drs. M. Carasso-Kok, wetenschappelijk medewerker aldaar. Aan het project ligt een internationale vragenlijst ten grondslag waarvan voor twintig Nederlandse steden de beantwoording door rijks- en gemeentearchivarissen is verzorgd¹.

Aangezien het hier gaat om een prachtig voorbeeld van vergelijkend lokaal-historisch onderzoek op internationaal niveau, leek het de redactie goed deze dubbele aflevering van 'Holland' geheel te wijden aan de voorlopige resultaten voor zover zij betrekking hebben op steden in Noord- en Zuid-Holland.

Onze bijzondere dank gaat uit naar professor Van de Kieft en mevrouw Carasso die samen met ons de redactionele zorg voor dit stedennummer op zich hebben willen nemen, en voorts naar de archivarissen, die bereid waren hun beantwoordingen van genoemde vragenlijsten tot tijdschriftartikelen om te werken².

De redactie.

¹ Voor nadere gegevens betreffende dit project verwijzen wij naar: C. van de Kieft, De autonomie van de middeleeuwse stad in Europa; in: Nederlands Archiefblad, Tijdschrift van de Vereniging van Archivarissen in Nederland, jrg. 72, afl. 3, Groningen 1968 (= 1969). Zie voor de vragenlijst de bijlage op blz. 178 en 179.

² De artikelen over Dordrecht, Haarlem, Leiden en Amsterdam zijn van de hand van archivarissen werkzaam aan de gemeentearchieven van genoemde steden; het artikel over Gorinchem is geschreven door drs. J. Fox, rijksarchivaris van de Derde Afdeling van het Algemeen Rijksarchief te Den Haag, die bij ontstentenis destijds van een gemeentearchivaris in Gorinchem de beantwoording van de vragenlijst voor die stad heeft verzorgd.

De stedelijke autonomie in het graafschap Holland gedurende de middeleeuwen

Het verschijnsel van de stedelijke samenleving is in de wereldgeschiedenis zeer oud. De directe voorgeschiedenis echter van de moderne stad zoals wij die kennen in Europa, Amerika en vele andere delen van de wereld reikt niet verder terug dan tot in het twaalfde eeuwse Europa. Sinds de 10e eeuw kende Europa een structuur die in haar economische, sociale en politieke trekken vrij duidelijk bepaald was. Economisch gezien kan men die structuur kenschetsen als een overwegend agrarische. Landbouw en veeteelt vormden de voornaamste middelen van bestaan – een zeer karig bestaan overigens voor de massa der bevolking – en de grond was derhalve de produktiefactor bij uitnemendheid. De bevolking leefde verspreid over het platteland in dorpen en gehuchten, en de nog bestaande steden van het oude Romeinse rijk waren ineengeschrumpeld en nauwelijks de naam stad waardig. Handel, geld en nijverheid speelden een bescheiden lokale, hoogstens regionale rol. In sociaal opzicht was de samenleving gekenmerkt door een driedeling: boeren, adel en geestelijkheid. De beide laatste standen vormden een elite. Weliswaar hadden zij elk een eigen functie, de adel die van militaire bescherming en uitoefening van de wereldlijke macht, de geestelijkheid die van de opvoeding tot het eeuwige heil, doch zij waren door familiebanden nauw verbonden en vormden in feite één aristocratie, die in het bezit was van de grond, welke door de afhankelijke boeren geëxploiteerd werd. Cultureel bezat deze aristocratie, en met name de geestelijkheid, een vrijwel absoluut monopolie. De politieke structuur hing nauw samen met de economische en sociale. Binnen de elite, en vooral binnen de adelsaristocratie, werden de individuen door verticale banden gebonden, banden van heer tot vazal, waarbij de vazal ter beloning van zijn hoofdzakelijk militaire diensten de beschikking kreeg over een stuk grond, leen of *feodum* genoemd. Deze verticale vazalitische of feodale banden drongen ook in het staatswezen binnen, doordat zuiver ambtelijke verhoudingen omgezet werden in vazalitische. De steeds groter wordende zelfstandigheid van de vazal tegenover zijn heer leidde tot een versnippering van macht, die het Europa van de 11e en 12e eeuw feitelijk uiteen deed vallen in kleine feodale heerschappijen, heerlijkheden waarbinnen het dagelijks leven van de boerenbevolking zich afspeelde en waarboven de koningen en territoriale vorsten slechts in naam gezag behielden.

In deze agrarisch-feodale standenmaatschappij doet nu een nieuw verschijnsel zijn intrede: de stad. Nieuw, niet in die zin dat we te maken hebben met

creaties uit het niets, doch in die zin dat aan de bestaande en zeer bescheiden kerkelijke, militaire en bestuurlijke centra nieuw leven werd ingeblazen, waardoor zij een geheel andere functie kregen. Daarnaast werden inderdaad ook volstrekt nieuwe steden gesticht. Deze steden, oud en nieuw, die wij allereerst in Europa in de 12e eeuw zien opbloeien, pasten niet in de agrarisch-feodale orde. Binnen de steden immers heersten niet de verticale banden tussen individuen van hoog tot laag, tussen machtigen en minder machtigen. Hier waren het de horizontale banden tussen gelijken die de structuur bepaalden en die van de stad een collectiviteit maakten, een *communia* of *commune* zoals de term in die tijd luidde. Wel maakten deze steden deel uit van een groter politiek geheel, b.v. van een koninkrijk of een territoriaal vorstendom, doch ook hier waren de banden die zo'n stad met de vorst of heer verbonden van geheel andere, niet-feodale aard. Deze steden droegen ook niet de duidelijk agrarische signatuur van de overige maatschappij; handel en nijverheid speelden hier een grote rol. Zo kunnen wij spreken van een volstrekt nieuwe collectieve levensvorm in de middeleeuwse maatschappij, een levensvorm die eerlang ook een eigen cultuurvorm zou vinden.

Waarom juist in de 12e eeuw de opkomst van dat nieuwe stedelijk leven? Dat hangt samen met economische en demografische veranderingen. Talloze factoren grijpen hier in elkaar, die men niet altijd scherp kan ontleden in oorzaken en gevolgen. Sinds ongeveer 1000 is er een duidelijke bevolkingstoename te constateren, die noodzaakt tot het in gebruik nemen van nieuwe gronden, derhalve tot kolonisatie. De agrarische produktie stijgt, mede door verbeterde landbouwtechnieken. Daardoor worden specialisaties bevorderd in handel en nijverheid, die, minder nauw gebonden aan de agrarische activiteit, geconcentreerd uitgeoefend worden in de reeds bestaande agglomeraties of aanleiding geven tot stichting van nieuwe steden. Deze niet-agrarische stedenbevolking kan juist door de verhoogde agrarische produktie gevoed worden. Het is in de 12e eeuw dat dit proces, waarvoor de grondslagen reeds in de 11e eeuw gelegd waren, zijn beslag krijgt en resulteert in een ware stedenexplosie over geheel Europa.

Het is opvallend dat de stedelijke samenlevingen zich hun nieuwe functie in de agrarisch-feodale wereld terstond bewust zijn. Reeds in het vroegste stadium van hun bestaan streven zij naar een versteviging van hun positie tegenover de heersende klassen van adel en geestelijkheid. Het middel daartoe is typisch middeleeuws: de verwerving van een uitzonderingspositie, van vrijheden, van privileges. De middeleeuwse terminologie kent daarvoor het woord *libertas*, vrijheid, doch ook een ander veelzeggend woord, de *pax*, de stadsvrede, een uitzonderingstoestand dus, geldend binnen een door omwallingen of muren duidelijk afgebakend territorium ter garantie van orde, rust en veiligheid en ter bescherming van burgers en vreemdelingen, opdat de stad haar nieuwe functie kan uitoefenen. Deze uitzonderingstoestand kan schrifte-

lijk vastgelegd worden in min of meer uitvoerige handvesten, door de stadsheer verleend, nodig is dat echter niet, de ontstane rechtsorde kan mondeling of stilzwijgend door de heer geaccepteerd worden. Zo zien we de middeleeuwse stad zich als een eiland in het omringende platteland aftekenen, met een overwegend commerciële en industriële economie, met een zeer eigen sociale structuur, met eigen rechtsregels, bevoegdheden op het stuk van wetgeving en financiën, eigen bestuursinstellingen, soms zelfs met zelfstandige politieke en militaire macht. Een autonome samenleving derhalve, die, zoals gezegd, een volstrekt nieuw element betekent in de middeleeuwse maatschappij. Laten wij deze autonomie aan een nadere beschouwing onderwerpen en bezien hoe zij zich in het graafschap Holland geconcretiseerd heeft.

Voorop zij dan gesteld dat slechts weinig steden een volledige autonomie hebben bereikt. Vergelijking leert dat hier grote verschillen bestaan en dat menige stad zich met een gedeeltelijke autonomie heeft moeten vergenoegen. Een scherpe definitie van het begrip stad is dan ook niet te geven, volledige autonomie is althans geen noodzakelijk vereiste. De mate van autonomie wordt bepaald door de politieke krachtsverhoudingen, d.w.z. de macht van de lands- of stadsheer (dat kan ook een bisschop zijn) om de autonomie in te dammen, b.v. door zich de hoge rechtspraak voor te behouden, door zelf stedelijke functionarissen aan te stellen, of door militaire en fiscale verplichtingen op te leggen. Een vrijwel volledige autonomie wisten de Noord-Italiaanse steden te bereiken, ware stads-republieken die het omringende platteland onderwierpen en reeds in de 12e eeuw keizer Frederik Barbarossa hun macht deden gevoelen. Ook Vlaamse steden als Gent, Brugge en Ieper konden bogen op grote macht en zelfstandigheid, al hebben ze zich nimmer geheel onafhankelijk van de graaf weten te maken. In Engeland en Frankrijk hebben de steden zich vrij spoedig moeten onderwerpen aan het groeiend gezag van de koning, die door zijn ambtenaren een grote invloed op bestuur en rechtspraak wist uit te oefenen. Doch ook deze steden verwierven economische, fiscale en legislatieve autonomie. In het Duitse rijk, waartoe ook de Nederlanden behoorden (met uitzondering van het grootste deel van Vlaanderen) zijn grote verschillen te bespeuren. Bekend is het machtige verbond van de Hanze-steden, dat in de 14e en 15e eeuw zelfs een politieke rol van betekenis speelde. Moeizaam daarentegen was de strijd om de autonomie in die steden waar de bisschop als stadsheer ter plaatse resideerde. In het algemeen wisten de territoriale vorsten het overwicht te behouden, mede doordat de zwakke koningen verzuimden door een samengaan met de steden front tegen deze vorsten te maken.

Het graafschap Holland, waarheen wij thans de blik willen richten, neemt in de stedengeschiedenis een bijzondere plaats in. Men is geneigd de dominerende positie die de steden in het gewest Holland van onze Republiek innamen terug te projecteren tot een zeer vroeg verleden. Ten onrechte, want het ver-

schijnsel stad deed in Holland pas laat zijn intrede. Dit graafschap behoorde tot de randgebieden van het Duitse rijk, waar de macht van de koningen zich slechts zwak deed gevoelen en de graven zich al vroeg zeer zelfstandig gedroegen. Economisch betekende het echter niet veel. In dit land van rivieren en waterlopen, van plassen en moerassen, en van schrale duingronden was de agrarische produktie gering en hield de bevolking zich hoofdzakelijk met visserij en veeteelt in het leven. Doch ook hier deed de economische opleving zich gelden, zij het met een eeuw vertraging. Een duidelijk teken van deze opleving is de ontginning van de Hollandse laagveenvlakte, die, reeds in de 11e en 12e eeuw op gang gekomen, in de 13e eeuw op grootscheepse wijze ter hand werd genomen en die een aanzienlijke uitbreiding van het cultuur-areaal en dus van de agrarische produktie betekende. Daarmede kwam ook de handel tot ontwikkeling, die altijd al door deze bevolking van vissers en veeboeren als nevenbedrijf was uitgeoefend. De graven hebben zowel de ontginningen als de handel gesteund. Het doorgaand handelsverkeer, dat zich van het Midden-Maasgebied en het Rijnland over de rivieren naar Vlaanderen en Engeland bewoog, kon gemakkelijk met tollens belast worden, aanvankelijk te Geervliet, later in het militair en commercieel strategisch gunstig gelegen Dordrecht. Dit was ca. 1200 tot een belangrijk grafelijk tol- en handelscentrum uitgegroeid, op dat moment de enige agglomeratie in Holland de naam stad waardig. Vlaardingen, Leiden, Haarlem, Alkmaar en Middelburg worden wel reeds in de bronnen genoemd, doch verkeerden nog in een voorstedelijk stadium. Daarin komt verandering in de 13e eeuw, als de ontginningsbeweging tot krachtige ontplooiing komt en een gespecialiseerde produktie van boter, kaas, tarwe, haver, hop en ook van haring en zout een eigen handel bevordert die naast Dordrecht andere agglomeraties tot stedelijk leven brengt. De graven hebben deze ontwikkeling doelbewust gesteund, vooral door de verlening van stadsrechten, die de grondslag vormden van de stedelijke autonomie. De beweging zet in met Geertruidenberg, dat in 1213 stadsrecht ontvangt, waarna Middelburg (1217), Dordrecht (ca. 1220) en wellicht Leiden volgen. Vooral graaf Willem II (1234-1256) was zeer actief. Haarlem (1245), Delft (1246), 's-Gravenzande (1246) en Alkmaar (1254) werden begunstigd met een uitgebreid stadsrecht dat via 's-Hertogenbosch ontleend was aan Leuven. In Zeeland ontving Zierikzee in 1248 het stadsrecht van Middelburg; dit laatste werd trouwens in 1254 bevestigd en uitgebreid. Ook het recht van Dordrecht werd in 1252 bevestigd. Floris V ging op de ingeslagen weg voort en verleende privileges van allerlei aard aan Leiden, Schiedam, Rotterdam, Gouda, Vlaardingen, Haarlem, Geertruidenberg, Beverwijk, en vooral aan Dordrecht. Deze grafelijke politiek heeft spoedig vruchten afgeworpen. Niet alleen werd de grafelijke schatkist gespekt door verhoogde inkomsten uit tollens, belastingen en boeten, doch de steden steunden de grafelijke expansie-politiek – verovering van West-Friesland en delen van Utrecht,

versterking van de invloed in Zeeland bewester Schelde – door zich garant te stellen voor leningen door de graaf aangegaan. Na de moord op Floris V wenden Dordrecht en Zierikzee zich om steun tot de koning van Engeland, en in oktober 1299 gaan Dordrecht, Middelburg, Zierikzee, Leiden, Delft, Haarlem, Alkmaar en Geertruidenberg zelfs zo ver dat zij gezamenlijk de overdracht van de grafelijke bevoegdheden aan Jan van Henegouwen goedkeuren.

In deze betrekkingen tussen graaf en steden zien we steeds duidelijker een moderne conceptie zich aftekenen. Hier geen band tussen heer en vazallen, maar betrekkingen tussen een landsheer, *dominus terrae*, en collectiviteiten, *communitates*. Krachtens zijn *dominium* grijpt de landsheer in door privileges te verlenen of spontaan gegroeide rechts- en bestuursregels te sanctioneren. Hij verleent bescherming en vrijgeleide aan alle inwoners van Middelburg, Zierikzee en Leiden, een bescherming die niet meer een individueel, maar een collectief-territoriaal karakter heeft. Hij is bij uitstek de handhaver van vrede en orde in de steden, in zijn handen berust dikwijls de hoogste rechtspraak. Reeds in 1266 spreken de baljuw van Zuidholland en de schepenen van Dordrecht in een gezamenlijke oorkonde over de graaf als de landsheer (*dominus terre*), wiens rechten zij willen handhaven en in wiens genade de overtreder zal worden overgeleverd. Doch in diezelfde oorkonde is ook sprake van de *honor ville*, wat hier zoveel betekent als de 'geprivilegieerde status van stad'. Graaf duiden de steden zichzelf aan als *universitas*.

Belangrijk tijdvak, deze 13e eeuw. De aloude feodale structuur wordt overwonnen, daarvoor in de plaats treedt een moderne conceptie van een landsheer die zich zijn plichten jegens de onderdanen bewust wordt. Een stedelijke autonomie komt op die de voorwaarde is voor een verdere krachtige ontplooiing van het stedelijk element in de Hollandse samenleving. Doch bovenal, die groei van het landsheerlijk gezag en van de stedelijke autonomie gaan hand in hand, zijn onverbreekelijk met elkaar verbonden, zijn wederkerig de voorwaarde van elkaars bestaan. Dit verklaart dat de Hollandse stedengeschiedenis in de 14e en 15e eeuw in het algemeen een harmonisch en rustig verloop heeft gehad. Het landsheerlijk gezag heeft zich verder kunnen ontplooiën in samenspel met de steden, die dan ook een grote mate van autonomie bereikt hebben. Zij bezitten alle eigen bestuursorganen in de vorm van schepencolleges met een schout aan het hoofd, bijgestaan door raden of burgemeesters. In handen van die organen liggen rechtspraak (veelal lage en hoge), wetgeving en bestuur in engere zin (politie). De schepenen, en dikwijls ook de schout, komen uit de burgerij zelf voort, doch de landsheer behoudt invloed op de benoeming, ook wanneer de schepenen in de loop van de 14e eeuw niet meer voor het leven, doch slechts voor één jaar worden aangesteld. Inzake de wetgeving, die haar vorm vindt in de stedelijke keuren, ziet de graaf erop toe dat zij zich inderdaad tot de stedelijke sfeer beperkt en niet

aan zijn rechten raakt. Voorts is opvallend dat in de Hollandse steden uit de hoogste burgerij colleges voorkomen wier advies gevraagd wordt in belangrijke kwesties, vooral als daar geldelijke belangen mee gemoeid zijn. Vanaf het begin van de 15e eeuw constitueren die colleges zich tot de bekende vroedschappen, die in de tijd van de Republiek de hoogste politieke macht in de stad zullen worden. Juist tussen de vroedschappen en de landsheer heerst in de 15e eeuw doorgaans een goede verstandhouding. Vele steden genieten economische autonomie: eigen markten, het recht de kwaliteit der waren te controleren, maten en gewichten vast te stellen, boeten op overtredingen te stellen, het gildewezen te reglementeren. Hiermede hangt samen de fiscale autonomie, bestaande in het recht zelf belastingen te heffen voor eigen doeleinden, leningen aan te gaan, lijfrenten te verkopen. In tegenstelling echter tot de steden van het Sticht Utrecht, waar het landsheerlijk gezag zwak was, kenden de Hollandse steden geen politieke autonomie, noch *de jure* noch *de facto*. Zij konden niet eigenmachtig politieke en militaire verdragen met elkander sluiten en een eigen politiek voeren onafhankelijk van de graaf. Wel kwamen zij, zoals wij zagen, in tijden van crisis tot gemeenschappelijke acties, doch deze waren juist gericht op behoud van het grafelijk gezag, en hebben dan ook op den duur geleid tot een blijvende vorm van samenwerking met de landsheer in de standenvergaderingen. Zichtbaar was de stedelijke autonomie in stadszegels, klokketorens, raadhuisen, galgen en stadsmuren. Het spreekt vanzelf dat hierboven slechts de grote lijnen geschetst werden. Bezielt men de geschiedenis van de Hollandse steden afzonderlijk dan blijken er op het stuk van de autonomie naast grote overeenkomsten ook verschillen te bestaan. Dat ligt ook voor de hand, want de ontwikkeling van de autonomie is afhankelijk van plaatselijke factoren die sterk kunnen verschillen. In de hierna volgende opstellen wordt van die verscheidenheid een beeld gegeven. Van vijf steden is de ontwikkeling van de autonomie geschetst, vijf steden die te zamen representatief geacht mogen worden voor het geheel. Daar is in de eerste plaats *Dordrecht*, de oudste der Hollandse steden, het machtige handelscentrum met zijn lucratieve grafelijke tol, verwend door het stapelprivilege dat elk voorbijvarend schip dwong zijn waren in de stad te verhandelen, maar daardoor ook sterk gebonden aan de graaf. Vervolgens *Haarlem*, als stad voortgekomen uit een grafelijke villa, geliefkoosde residentie en centrum van Kennemerland, begunstigd door het uitgebreide aan 's-Hertogenbosch ontleende stadsrecht van 1245. Voorts *Leiden*, eveneens een grafelijke residentie, met een wat meer uitgesproken militair karakter. Vanouds was hier een grafelijke burcht, onder de hoede staand van een *castellanus*, een burggraaf, die als direct stadsheer een zekere macht bezat in de stad en over verschillende bevoegdheden beschikte. *Amsterdam* mocht in de rij niet ontbreken. Later dan vele andere steden voortgekomen uit een onaanzienlijke nederzetting van kleine vissers en kooplieden bij een dam aan de monding

van de Amstel, gelegen binnen de machtssfeer van de bisschop van Utrecht en vooral van diens regionale vertegenwoordigers, de heren van Amstel, beleefde het zijn opkomst eerst in de veertiende eeuw, toen Amstelland aan Holland was gekomen en de graven door middel van de vestiging van een biertol en verlening van privileges de ontplooiing bevorderden. Uniek was in Amsterdam de positie van de vier burgemeesters, die slechts uit en door schepenen en oud-schepenen mochten worden gekozen en daardoor onafhankelijk van de vroedschap bleven en de feitelijke macht uitoefenden. Tenslotte *Gorinchem*, aan de peripherie van het graafschap gelegen, oorspronkelijk behorend tot het gebied van de quasi soevereine heren van Arkel, die van Gorcum een concurrent van Dordrecht wilden maken, een streven dat zijn einde vond toen Gorcum en het land van Arkel in het begin van de 15e eeuw door de graaf van Holland werden onderworpen.

Het is hier niet de plaats om de geschiedenis van de Hollandse stad te schetsen in de periode die volgt na het eigenlijke landsheerlijke tijdvak, de periode dus waarin het graafschap met de andere Nederlandse territoria deel gaat uitmaken van de grote Bourgondisch-Habsburgse staat. Ofschoon de autonomie in die laatste periode een gevoelige knauw heeft gekregen is zij bij lange na niet verdwenen en heeft zij zich kunnen manifesteren in de vergaderingen der Staten van Holland en in die van de Staten-Generaal. Zeer veel van de instellingen zoals die zich in het landsheerlijk tijdvak hebben gevormd is bewaard gebleven, en men mag zonder enige overdrijving zeggen, dat in de 13e, 14e en 15e eeuw de grondslagen zijn gelegd voor de glorieuze en in geheel Europa welhaast unieke rol die de Hollandse steden in de Gouden Eeuw speelden. Men kan nog verder gaan: er loopt een rechte lijn van de middeleeuwse Hollandse stad naar die van de twintigste eeuw, en pas in de allerlaatste decennia is een stedelijke ontwikkeling te zien, die de economische, sociale en politieke structuur van Holland ingrijpend zal gaan wijzigen. Het eeuwenlange evenwicht tussen stad en platteland, vrucht van de middeleeuwse maatschappij, zal dan verbroken worden. Ten goede of ten kwade? Hier zwijgt de historicus. Hij mag er als leek het zijne van denken.

Dordrecht autonoom... maar gebonden

Niettegenstaande het bekende schoolverhaal is Dordrecht geen gestichte stad, maar in de 11e of 12e eeuw ontstaan uit een onaanzienlijke nederzetting in het gebied van de Beneden-Merwede. Berichten omtrent een bijzondere band tussen de eerste bewoners en de latere heer der stad, de graaf van Holland, ontbreken. Een afhankelijkheidsverhouding tegenover de nabij gelegen heerlijkheid van de Merwede kan in het beginstadium evenmin worden aangetoond. De theorie, die de oorsprong van het grafelijke gezag over Dordrecht uit het stroomregaal (recht van opwas) wil verklaren, vindt geen steun in de bronnen. Waarschijnlijk is de nederzetting binnen het rechtsgebied van de Hollandse graaf op normale wijze tot ontwikkeling gekomen. Evenals bij andere nederzettingen het geval is geweest, vormden de bewoners mettertijd een eigen rechtskring, die zich slechts voorzover de graaf het toeliet, autonomie verwierf. De geografische positie van de nederzetting in het overgangsgedebied tussen Holland en Brabant noopte de graven van Holland tot het verlenen van voorrechten, die voldoende tegemoetkwamen aan de Dordtse verlangens naar zelfbestuur zonder nochtans de gelegenheid te bieden aan de Hollandse invloed te ontsnappen. Uit dit dilemma hebben de landsheren zich trachten te redden door de interne (stedelijke) ontwikkeling op het gebied van bestuur en rechtspraak zo goed mogelijk te begeleiden. Een voor hen gelukkige omstandigheid was, dat de fiscale belangen van de grafelijkheid (een stelsel van tollén, waarvan Dordrecht het middelpunt vormde) evenwijdig liepen aan de economische belangen van de stad.

Sedert het einde van de twaalfde eeuw moeten de bewoners van Dordrecht een eigen (lage?) rechtskring hebben gevormd. In een oorkonde van 1200 of 1201 (al naar gelang het gebruik van jaartijl) komen de 'scabini de Durdrecht' als getuigen voor¹. Of men hieruit reeds het bestaan van een Dordts stadsrecht kan afleiden, lijkt op zijn minst twijfelachtig. Ook de kwalificatie van Dordrecht als een oppidum biedt hiertoe, gelet op het variabel gebruik van termen als 'oppidum', 'villa' en 'urbs', weinig houvast. Vastere grond onder de voeten krijgt men met het privilege van graaf Willem I uit 1220, dat in 1252 door Willem II werd bevestigd en uitgebreid. Bij de fragmentarische overlevering van de oorkonde van 1220 is men aange-

¹ Inv. 123 (reg. 1); Van den Bergh I nr. 181.

wezen op het stuk van 1252, waarin dus een oudere toestand gedeeltelijk is weergegeven².

In 1252 (c.q. 1220) treden naast de schout (als vertegenwoordiger van de graaf) en schepenen, die uit de plaatselijke burgerij voortkomen, ook nog 'consiliarii' (raden) op; schepenen en raden blijken nauw verbonden met de Dordtse 'heredati' (gegoeden). Als een richtsnoer voor de rechtspraak van het college van schepenen en raden stelde de graaf in 1252 een aantal strafbepalingen op overtredingen en misdrijven vast. De constatering, dat een verblijf van jaar en dag de inwoners van de nederzetting hun persoonlijke vrijheid garandeert, onderstreept nog eens het bestaan van een eigen (stedelijke) rechtskring. Overdracht van keurbevoegdheid – 'salvo jure nostro' – stelde schout, schepenen en raden in staat binnen het rechtsgebied hun eigen zaken te reglementeren. Uit de bespreking van de oorkonde van 1252 (1220) blijkt wel, dat de grondslag van de autonomie van de stad Dordrecht reeds in de eerste helft van de dertiende eeuw gelegd moet zijn.

Wanneer de schout als grafelijk ambtenaar verder buiten beschouwing wordt gelaten, bestond het bestuur van de stad Dordrecht sindsdien uit 9 schepenen en 5 raden³. Laatstgenoemden hadden zitting in het gerecht en als zodanig aandeel in de opstelling van de stedelijke keuren. Als rechtsprekend en wetgevend collegē kwam het gerecht sinds 1284 in een eigen gebouw buiten het grafelijke centrum bijeen. Zelfs deed de graaf uitdrukkelijk afstand van al zijn rechten op gebouw en grond aan de Tolbrug⁴. Of de raden vanaf het begin van hun ontstaan zich slechts met rechtszaken bezighielden dan wel zich tevens hebben bewogen op het terrein van het dagelijks bestuur van de stad, is niet te achterhalen. Zeker is echter, dat zij zich naast nieuwe functionarissen, de burgemeesters, hebben gehandhaafd. In 1284/5 wordt te Dordrecht voor het eerst van dit nieuwe ambt melding gemaakt⁵. Burgemeesters voerden als elders het beheer over de stedelijke financiën, waarvan zij aan schepenen en raden of een van hunnentwege aangestelde 'kascommissie' rekening en verantwoording moesten afleggen⁶. Het aantal burgemeesters schijnt dan nog niet geheel vast te staan – in 1296 worden er twee genoemd, later zelfs vier, in 1385 drie⁷ –, maar in het begin van de 15e eeuw is hun aantal definitief tot twee teruggebracht⁸. Dan worden ook thesauriers ver-

² Inv. 32 en 33 (reg. 2 en 4); Van den Bergh I nrs. 271 en 550.

³ Inv. 191 (reg. 20); Van den Bergh II nr. 447. Verg. inv. 105 (reg. 92), 1296 september 29.

⁴ Inv. 53 (reg. 37); Van den Bergh II nr. 519.

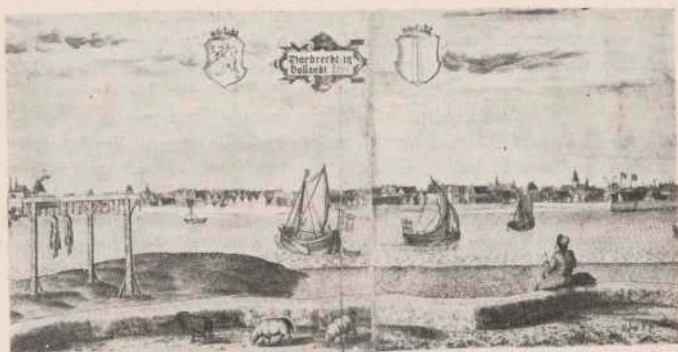
⁵ Inv. 419, stadsrekening 1284/5, uitgegeven door Ch. Dozy, *De Oudste Stadsrekeningen van Dordrecht, 1284-1424*. Werken Historisch Genootschap, 1891.

⁶ Van de Wall I blz. 92 en 127 (1293 oktober 28 en 1345 oktober 14). Van de Wall hield de vier personen voor thesauriers, terwijl in 1345 hetzelfde aantal personen met dezelfde taak belast, burgemeesters worden genoemd.

⁷ Inv. 105 (reg. 92); Van den Bergh II nr. 963. Verg. Fruin I blz. 246.

⁸ Van de Wall II blz. 393 (11 januari 1456/7).

Afb. 1. Fragment van een profiel van Dordrecht door P. Bast (1596).
 Op de voorgrond links op Galgoord aan de Noord tussen Zwijndrecht en Papendrecht
 de Dordtse galg.
 Hist.-topogr. Atlas van Dordrecht, Dordracum Illustratum nr. 280.

meld⁹; de verdere ontwikkeling van hun ambt heeft het waarschijnlijk mogelijk gemaakt, dat het getal der burgemeesters, die voortaan meer in de bestuurlijke sfeer werkzaam waren, tot twee beperkt kon blijven. Met de instelling van de ambten van burgemeester (en later ook van thesaurier) is men ongetwijfeld tegemoet gekomen aan de wens van de Dordtse burgerij controle over het financieel beheer der stad uit te oefenen. Het gevaar bleef echter bestaan, dat ook de laatstgenoemden zich in het ambtelijk apparaat lieten inkapselen, waardoor de specifieke belangen van de burgerij minder goed behartigd werden. Teneinde dit te voorkomen, liet al in een eerder stadium (tweede helft dertiende eeuw) de gehele (gegoede) burgerij, de alinge gemeente, de gemeene porte, zich adviserend met de gang van zaken in¹⁰. De gegooede burgerij (de heredati) zal door middel van een min of meer permanente vertegenwoordiging ernaar hebben gestreefd haar invloed op de stedelijke regering te bestendigen. Het kon niet uitblijven of een dergelijke vertegenwoordiging moest uitgroeien tot een min of meer vast omlijnde bestuursinstelling van de heersende groepering. De sociale tegenstelling tussen de oude handelsaristocratie en de middengroepen van de ambachten en neringen had tot gevolg, dat de gilden hun eigen vertegenwoordiging bij de stedelijke regering hiertegenover vestigden. Vooralsnog echter

⁹ Fruin I blz. 109; Van de Wall II blz. 522.

¹⁰ Bijv. inv. 219', 224, 244, 608 en 249 (resp. reg. 30, 55, 59, 71 en 84) uit de jaren 1284-1294.

waren de gegoede burgers beter georganiseerd in de Oudraad, waarin oudschepenen en -raden zitting hadden. Hoewel als instelling van oudere datum, werd de Oudraad sinds het midden van de 14e eeuw regelmatig bij het bestuur van de stad betrokken¹¹. Daarnaast konden incidenteel onder de naam van vroedschap, rijkheid of wijsheid nog een groter aantal vertegenwoordigers aan de Oudraad worden toegevoegd¹². In tegenstelling tot Amsterdam bijvoorbeeld is de benaming 'vroedschap' echter niet op een bestuursinstelling overgedragen en bleef de naam 'Oudraad' ook gedurende de tijd van de Nederlandse Republiek in zwang. In 1467 werd de Oudraad met het college van zittende schepenen en raden gecombineerd onder dezelfde benaming¹³.

De Dordtse gilden hadden ondertussen niet stilgezeten. Sinds de laatste decennia van de 14e eeuw laaiden de sociale en economische tegenstellingen hoog op. Aanvankelijk scheen een zekere mate van samenwerking tussen de beide groeperingen nagestreefd te worden. In 1371 tenminste wordt een enigszins vaag college van twaalf personen genoemd, gekozen uit het gerecht (4), de Oudraad-oudestijl (3) en de gilden (5), die de stedelijke financiën moesten saneren¹⁴. Pogingen van deze lieden blijvend aan het gerecht te worden toegevoegd, mislukten¹⁵. Tot het laatst van de 15e eeuw werden zij echter bij tijd en wijle van stal gehaald¹⁶. Kleine, incidenteel bijeengeroepen adviescolleges als de Vijven en de Vieren zagen zich nog veel eerder naar de achtergrond geschoven¹⁷. De ondergang van de Twaalven reeds kort na hun ontstaan zal de ambachten en neringen, die slechts over vijf van de stemmen konden beschikken, weinig hebben gespeten. Bij de verscherping van de tegenstelling in het laatst van de 14e eeuw meenden zij weldra hogere eisen te kunnen stellen¹⁸. Nog maar nauwelijks waren de Twaalven als sectie van het gerecht van het toneel verdwenen, (1382), of vier jaar later kwamen in hun plaats acht vertegenwoordigers van de gilden (de Achten). In het gerecht, waar zij als gildenvertegenwoordigers voortaan hetzelfde aantal stemmen (12) mochten uitbrengen, hadden zij medezeggenschap inzake het burgemeesterschap, het ambt van thesaurier en het heemraadschap (van de

¹¹ Verg. Fruin I blz. 93 (keur dd. 25 juli 1358) en Van de Wall II blz. 302 ev. (1370 augustus 30).

¹² Bijv. in de eerste helft van de 15e eeuw (Fruin I blz. 97 en Van de Wall III blz. 421 ev., 530 en 592).

¹³ Inv. 14 fo. 321 v (Fruin I blz. 130 en Van de Wall III blz. 626).

¹⁴ Inv. 210 (reg. 294); Van de Wall II blz. 304.

¹⁵ Inv. 178 (reg. 303); Van de Wall II blz. 325 (1382).

¹⁶ Inv. 307 en 294 (reg. 442 en 443); Van de Wall III blz. 667 en 670 (1477).

¹⁷ Inv. 195 (reg. 420), verg. Van de Wall III blz. 650/1; inv. 15 fo. 52 r (Van de Wall III blz. 686). Het betrof hier vermoedelijk een tijdelijke zaakwaarneming door burgers, die na beëindiging van hun taak hun ambtelijk leven probeerden te rekken.

¹⁸ Verg. artikel Niermeyer, V De gildenrevolutie en hare gevolgen 1367-1386.

Grote Waard)¹⁹. Albrecht van Beieren als graaf van Holland bij de Hoekse en Kabeljauwse twisten betrokken, wilde de gilden niet van zich vervreemden en volgde daarom deze ontwikkeling zonder nochtans het heft geheel uit handen te geven: bij het periodiek aftreden van de leden van het gerecht, wier benoeming hij nog geheel in handen had, stipte hij tevens 8 aan uit de 24 namen, die de gilden hem hiertoe voordroegen (voorgedragenen zowel als genomineerden waren evenredig verdeeld over de vier stadskwartieren)²⁰. Met het gerecht vergaderen en beslissen mochten de Achten slechts in zaken, die de ambachten en neringen betroffen; hierover afzonderlijk vergaderen stond hun echter geheel vrij. Tegenover het institutionele bolwerk van het Dordtse patriciaat (de Oudraad) hadden de gilden, gebruik makend van de Hoekse en Kabeljauwse twisten, hun invloed op het stedelijk bestuur blijvend gevestigd. Infiltratie van het patricisch element zoals vroeger bij de Twaalven wist men te voorkomen door in 1402 te bepalen, dat de Achten en de dekens van de gilden daadwerkelijk een ambacht of nering moesten uitoefenen, terwijl schepenen en raden nimmer in genoemde functies gekozen konden worden²¹. Later heeft Willem VI, die zich in 1409 met Dordrecht verzoende, nog geprobeerd de Achten weer uit het gerecht te verwijderen²². Veel effect schijnt deze maatregel niet gehad te hebben, want reeds korte tijd daarna namen de Achten al weer deel aan de redactie van de keuren²³. Ook tijdens de Nederlandse Republiek bleven zij als een afzonderlijk college bestaan. Sinds de eerste helft van de 15e eeuw hebben de Achten vooral – misschien wel in de eerste plaats – bemoeienis gehad met het dagelijkse bestuur van de stad, dat in handen van twee burgemeesters was gelegd. Eén van hen, die optrad 'van der ghemeente wegghen', werd evenals de thesauriers door de Achten gekozen²⁴. Bij de consolidatie van de Dordtse bestuursvormen in augustus 1478 werd ook dit gebruik bestendigd met dien verstande, dat bedoelde burgemeester eerder in de functie van schepen was opgetreden²⁵, waardoor de invloed van de gilden weer enigszins werd teruggedrongen. Over het geheel van de middeleeuwen genomen heeft het Dordtse handelspatriciaat zijn overheersende positie kunnen behouden. Tot in de tweede helft van de 14e eeuw hadden schepenen en raden met de emeriti de bestuurlijke teugels stevig in handen. Eerst daarna moest de oude heerserskaste terrein prijsgeven; aanvankelijk zelfs vrij veel. In de 15e eeuw behielden de patriciërs een licht overwicht, waarbij zij, n.l. 9 schepenen en 5 raden, in het wetgevend

¹⁹ Van de Wall II blz. 333 (19 februari 1385/6); verg. zijn commentaar.

²⁰ Inv. 113 (reg. 316), dd. 28 april 1395; Van de Wall II blz. 353 ev.

²¹ Van de Wall II blz. 381.

²² Van de Wall II blz. 412.

²³ Verg. Fruin I blz. 97 ev. (1411).

²⁴ Fruin I blz. 109 en Van de Wall II blz. 522 (1434 juni 27).

²⁵ Inv. 101 (reg. 449); Van de Wall III blz. 680.

lichaam 14 stemmen uitbrachten tegenover de Achten 12. Zodra zij zich van financiële ambtenaren tot regeerders hadden opgewerkt, kregen ook de twee burgemeesters in het gerecht zitting. De burgemeester 'van der ghemeente wegghen' zal wel met de Achten hebben meegestemd, terwijl zijn collega, de burgemeester 'van 's heeren en gerechts wegghen'²⁶, ongetwijfeld voor de tegenpartij zal hebben gekozen. De Achten bleven dus in de minderheid, waarbij nog kwam, dat hun invloed zich tot het gebied van de huishoudelijke financiën en de gildezaken heeft beperkt.

De bevoegdheid tot het maken van keuren was formeel reeds vóór 1252 aan vertegenwoordigers van de stedelijke gemeenschap overgedragen. Hierbij waren aanvankelijk alleen (schout), schepenen en raden betrokken, maar bij de verdere ontwikkeling van het bestuur namen steeds meer functionarissen deel aan de wetgevende arbeid. In de 15e eeuw werden de meeste keuren op naam gesteld van schout²⁷, burgemeester(s), schepenen en raden, Achten (en dekens) en 'ons heren officier'²⁸. Inderdaad wordt de baljuw van Zuid-Holland als lid van het gerecht meer dan eens genoemd, zowel wat de rechtspraak als de wetgeving betreft²⁹. Een analyse van de Dordtse keuren volgens inhoud en opstellers bleef tot dusver achterwege. Eerst wanneer deze zal zijn uitgevoerd, is het mogelijk de vraag te beantwoorden hoever de keurbevoegdheid van de stad Dordrecht materieel reikte. Men ontkomt bij een eerste oogopslag op de Dordtse keuren niet aan de indruk, dat de Hollandse graaf of zijn vertegenwoordigers (baljuw en schout) bij de uitvaardiging van bepaalde categorieën keuren nauw bij de gehele gang van zaken betrokken bleef. Bovendien hield de graaf de benoeming van schepenen en raden zonder voordracht; eerst in 1478 moest Maximiliaan van Oostenrijk toelaten, dat de benoeming van schepenen en raden slechts op voordracht van een patricisch kiescollege (de Veertigen) uit een dubbeltal kon geschieden. De ambstermijn van schepenen en raden werd toen van één op twee jaar gebracht³⁰.

Behalve keurbevoegdheid kreeg het college van schepenen en raden in 1252 – nogmaals: misschien wel in 1220 – ook de rechtspraak. Te oordelen naar de aard van de zaken, die tot de competentie van het gerecht behoorden, betrof het hier zowel de hoge als de lage jurisdictie, zoals door de gerechtelijke uitspraken in de Dordtse klepboeken wordt bevestigd. Toch hield de overdracht van de hoge en lage rechtsmacht in 1252 (1220) niet in, dat de Zuidhollandse baljuw zich geheel ten gunste van de Dordtse schout uit de stad terugtrok. Veelzeggend in dit verband is de uitdrukking 'balivus Sut-

²⁶ Van de Wall II blz. 393 (11 januari 1406/7).

²⁷ Verg. Van de Wall II blz. 421.

²⁸ Van de Wall III blz. 529 ev.; verg. Fruin I blz. 111 (1437).

²⁹ Inv. 278 (reg. 282); Van de Wall I blz. 273 (1363 april 25).

³⁰ Inv. 101 (reg. 449); Van de Wall III blz. 680.

Lieven Jansz B / 206
 Lievin de zanghere, v
 mit vberuy / (100)
 yfubingy8)

†

de yfubing v
 L. v. v. v. v.

Afb. 2. Tekening van de galg bij een vonnis uit 1587 in een Klepboek.
 GA Dordrecht 1572-1795, nr. 14, fo. 180 r. Tekst: Lievin Jansz. alias Lievin de
 zanghere van Andwerpen's heren ghevanghen.

hollandis, iudex, scabini et consiliarii de Dordrecht in consilio cosedentes' uit een oorkonde van 1265/6³¹. Dat het hier geen formaliteit betrof, moge blijken uit een stuk van 1322, waarbij de Hollandse graaf aan de baljuw met schout, schepenen en raad van Dordrecht opdroeg een aantal zaken te be-rechten³². Van de Wall heeft o.a. op grond van een oorkonde uit 1300³³ de veronderstelling gemaakt, dat bij criminele rechtspraak de baljuw de schepen-bank voorzat, waarbij de Dordtse schout hem eventueel kon vervangen. Op den duur zou aldus Van de Wall een vervanging van uitzondering tot regel zijn geworden, waardoor de stad zich langzamerhand aan de jurisdictie van

³¹ Inv. 200 (reg. 6); verg. Van de Wall I blz. 102.

³² Van de Wall I blz. 147 (24 april 1322).

³³ Inv. 271 (reg. 103); Van de Wall I blz. 109. Verg. zijn commentaar deel I blz. 147 ev.

de baljuw kon onttrekken³⁴. Deze theorie bevat o.i. een kern van waarheid, maar suggereert tevens een scheiding van grafelijke en stedelijke rechtspraak, die in tegenspraak schijnt te staan tot de feitelijke ontwikkeling. Dordrecht is n.l. de zetel van het bestuur over het oude Zuid-Holland geworden, waardoor de stad een grote invloed op het baljuwschap heeft gekregen, ook in financieel en waterstaatkundig opzicht. Hieraan is natuurlijk een langdurige ontwikkeling voorafgegaan, die in 1418 erkenning vond bij de Hollandse graaf. Deze schreef toen voor, dat baljuw, dijkgraaf (van de Grote of Zuidhollandse Waard), rentmeester en tollenaar alsook (begrijpelijk) de schout van Dordrecht inwonende burgers van de stad moesten zijn, alwaar ook de Vierschaar (van Zuid-Holland) gespannen moest worden³⁵. De relatie tussen regionale en lokale regering blijkt nog eens ten overvloede uit de bepaling, dat baljuw, dijkgraaf en schout in handen van een (Dordtse) burgemeester hun eed zouden afleggen. Ook op de inhoud van het Zuidhollandse recht deed de stad haar invloed gelden: alleen met toestemming van de Dordtse regering mochten de Zuidhollandse handvesten (keuren) worden gewijzigd. Het ligt voor de hand, dat ook administratief een hechte band tussen baljuw en schout moet hebben bestaan; in 1323 tenminste blijken zij over een gemeenschappelijke klerk (een Dordts poorter) te beschikken³⁶. De verhouding tussen Dordrecht en Zuid-Holland dient o.i. aan een nader onderzoek te worden onderworpen.

Ook over het rechtsgebied en de stadsvrijheid van Dordrecht is momenteel nog weinig bekend. In de dertiende eeuw grensde het stadsgebied van Dordrecht aan de heerlijkheid van de Merwede, waartoe de ambachten Nieuwkerk en Riedijk behoorden. Vermoedelijk heeft de stad reeds in de late 13e eeuw haar gebied ten koste van genoemde heerlijkheid vergroot. In de eerste decennia van de 14e eeuw kwamen genoemde ambachten binnen het rechtsgebied van Dordrecht te liggen³⁷. Overigens vloeien de bronnen hieromtrent uiterst schaars. De eerste enigszins concrete aanwijzing omtrent het oppervlak van het Dordtse stadsgebied dateert van 1425 – dus na de St.-Elsabethsvloed, die de geografie van Zuid-Holland ingrijpend wijzigde –, toen Filips de Goede het grondgebied van de stad vergrootte tot aan het land van Zwiendrecht en Papendrecht aan de rivierzijde. De uitbreiding aan de landzijde verlegde de grens langs de dijk (de Noordendijk?) tot de 'Witboem', die Van de Wall zocht in de nabijheid van de heerlijkheid Craeijestein. Vóór

³⁴ Van de Wall I blz. 147 ev. (Aanmerkingen). Verg. nog inv. 109 (reg. 279), dd. 7 december 1359 (Van de Wall I blz. 271) en inv. 278 (reg. 282), dd. 25 april 1363 (Van de Wall I blz. 273).

³⁵ Inv. 45 (reg. 339), dd. 20 juni 1418 (Van de Wall II blz. 446 met het commentaar); inv. 26 (reg. 356), Van de Wall II blz. 490.

³⁶ Van de Wall I blz. 157 (1323 mei 7).

³⁷ Van de Wall I blz. 133 (1307 juli 10); verg. ook zijn commentaar.

1421 zou, alweer volgens de opvattingen van deze grote kenner van het oude Dordrecht, het stadsgebied hebben gepaald aan de heerlijkheid van Dubbeldam, waarvan de juiste ligging ook hem onbekend was³⁸. Eerst in 1602 werd een voor ons duidelijke regeling omtrent het Dordtse grondgebied getroffen.

De militaire afbakening van het stadsgebied door middel van ommuring en omwalling is niet in één keer tot stand gekomen. Nadat Dordrecht in 1271 van Floris V toestemming tot de aanleg van een gracht had gekregen³⁹, volgden in de loop van de 14e eeuw een aantal uitleggingen, waardoor het gebied Nieuwkerk-Riedijk binnen de stadswallen kwam te liggen. Een uitgesproken militair karakter heeft de stad niet gehad. Een eigen 'buitenstedelijke' politiek heeft Dordrecht slechts in zoverre gevoerd als de bescherming van de economische belangen (handhaving van het stapelrecht) noodzakelijk maakte. Deze liepen evenwijdig aan de fiscale belangen van de Hollandse graaven, zodat een botsing tussen beider belangen uitbleef. Gedeeltelijke vrijstelling van de heervaart in 1252 (1220) heeft de militaire kracht van de graaf dan ook niet verzwakt: Dordrecht kwam hem tóch wel te hulp. Voor de bescherming van de stad hebben sinds het einde van de 14e eeuw de schutterijen gediend. Een bepaalde vergunning van de landsheer hiertoe schijnt te ontbreken.

Economische en fiscale voordelen heeft Dordrecht altijd op hoger prijs gesteld dan militaire of politieke voorrechten. Grondslag voor de economie van de stad was het stapelrecht (1299)⁴⁰, dat in 1344 nog met het z.g. Maasrecht werd uitgebreid⁴¹. Korte tijd daarvoor was het de stad vergund een tweetal jaarmarkten te houden⁴². Fiscale voordelen (vrijstelling van tollén) waren reeds in 1252 (1220) verkregen, maar de inkomsten uit tol, wissel, muntslag en gruit heeft de Hollandse graaf niet (blijvend) uit handen gegeven.

Samenvatting

Al in een zeer vroeg stadium heeft Dordrecht in het kader van de fiscale politiek van de Hollandse graaven formeel een grote mate van autonomie gekregen. Eigen rechtspraak en keurbevoegdheid waren voor het bestuur van de snel groeiende handelsstad onmisbaar. Of de autonomie materieel ook zo hoog moet worden aangeslagen, is echter de vraag. De landsheer kon de benoeming van de belangrijkste regeringspersonen behouden, terwijl zijn baljuw – al was die dan in later tijd steeds een Dordtenaar – in nauw contact bleef met het Dordtse rechtsleven. Dordrecht is met slechts een enkele uitzondering steeds een regeringsgetrouwe grafelijke stad geweest; vergroting

³⁸ Van de Wall II blz. 498 ev. met het commentaar (1425-november 11).

³⁹ Inv. 50 (reg. 10); Van den Bergh II nr. 217.

⁴⁰ Inv. 87 (reg. 99), dd. 6 november 1299; Van den Bergh II nr. 1097.

⁴¹ Inv. 98 (reg. 193); verg. inv. 99 (reg. 228), dd. 15 mei 1355.

⁴² Inv. 108 (reg. 191), dd. 27 november 1342.

van de invloed in Zuid-Holland kon hieraan geen afbreuk doen. In de laatste decennia van de 14e eeuw schijnt de invloed van een bredere laag van de bevolking op de stedelijke regering te zullen toenemen, maar de gildenbeweging laat zich al spoedig binnen de gestelde grenzen aan banden leggen. Eerst onder invloed van de gebeurtenissen rond het Groot Privilege krijgt de invloed van het Dordtse handelspatriciaat op de benoeming van de leden van de Oudraad duidelijker vorm, maar de stad is dan reeds zijn economisch hoogtepunt gepasseerd. Het feit, dat Dordrecht zijn voorrechten al in een zo vroeg stadium en zonder strijd had verkregen, heeft de stad behoudzuchtig gemaakt: handhaving van de voorrechten was belangrijker dan het zoeken naar nieuwe mogelijkheden. De steun van de Hollandse graaf heeft de stad niet kunnen ontberen. Merkwaardig in dit verband is ook de omstandigheid, dat die gebouwen en instellingen zoals tolhuis, muntgebouw en galg, die als symbolen voor de Dordtse vrijheid zouden kunnen staan, alle min of meer met de grafelijkheid verbonden bleven.

Ook in zijn streven naar autonomie kan Dordrecht niet beter worden getypeerd dan met de (uit het verband gerukte) woorden van C. Buddingh¹:

een stad, denkt men, waar nimmer een revolutie
zou kunnen ontstaan, hoogstens reutelend smoren,

....., maar bereid
om wat hij bezit aan huid als het moet peperduur te verkopen.

* *Verantwoording*

De vragenlijst met betrekking tot Dordrecht werd in 1968 door de heer A. J. Busch, toentertijd archivist bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Dordrecht, beantwoord. De heer Busch gaf een overzicht van de stand van zaken ten aanzien van de ontwikkeling van de Dordtse autonomie. Daarbij bleek, dat ondanks het onderzoek van Van Dalen (J. L. van Dalen, *De oude regeringsvorm van Dordrecht*; in: *Bijdr. Vaderl. Gesch. en Oudheidk.*, IVe reeks, dl. III, 1903) juist de systematische ontwikkeling van het Dordtse stadsbestuur in relatie tot de graven van Holland nog maar gebrekkig is geschetst. Ondergetekende heeft getracht in deze lacune te voorzien door een nauwkeurig onderzoek van de bronnen hieromtrent, hoewel ten aanzien van de ontwikkeling van de rechtspraak in Dordrecht nog talloze problemen onopgelost bleven. De achtergronden van de geschiedenis van Dordrecht in de periode, waarin het stadsbestuur een duidelijke gestalte kreeg, zijn uitstekend weergegeven in het artikel van prof. Niermeyer (J. F. Niermeyer, *Dordrecht als handelsstad in de tweede helft van de 14e eeuw*; in: *Bijdr. Vaderl. Gesch. en Oudheidk.*, VIII reeks dl. III (1942) blz. 1-36, 177-222 en dl. IV (1943) blz. 86-113 en 145-168).

Veel feitenmateriaal vindt men in: L. F. Teixeira de Mattos, *De waterkeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland*, dl. IX *De Eilanden*, afd. VI *Het eiland van Dordrecht en de in Zuid-Holland gelegen landen van den Biesbosch (s-Gravenhage 1936)*, terwijl ook de aantekeningen van P. H. van de Wall op zijn bronnenuitgave (*Handvesten, privilegien enz. der stad Dordrecht, Dordrecht 1770-1777*, 5 banden) bijzonder waardevol geacht moeten worden. Oudere werken als van J. van Beverwijck (*'t Begin van Hollant in Dordrecht, Dordrecht 1640*), J. van Oudenhoven (*Oudt en*

nieuw Dordrecht, Dordrecht 1666 en 1670) en Matthijs Balen (Beschrijving der stad Dordrecht, Dordrecht 1677) geven nog vele bijzonderheden, waarvan de waarde nog nader onderzocht moet worden.

De bronnen zijn verantwoord met inventaris- en registernummer volgens J. L. van Dalen's inventaris (Inventaris van het archief der gemeente Dordrecht. I. De grafelijke tijd, 1200-1572, Dordrecht, 1909 en 1912, 2 delen); tekstuitgaven zijn aangehaald naar het werk van Van de Wall, van J. A. Fruin (De oudste rechten der stad Dordrecht en van het baljuwschap van Zuidholland, 's-Gravenhage 1882, 2 delen) en het oorkondenboek van Van den Bergh (L. Ph. C. van den Bergh, Oorkondenboek van Holland en Zeeland, Amsterdam-'s-Gravenhage 1866 en 1873, 2 delen).

De ontwikkeling van de autonomie van de stad Haarlem in de middeleeuwen

Bronnen en literatuur

De bronnen tot de vroege geschiedenis van Haarlem zijn betrekkelijk gering. Er is een aantal charters, waarvan het stadsprivilege van 1245 het oudste is. Maar deze charters geven door de geringheid van hun aantal een onvolledig beeld van de geschiedenis van de stad. Het zijn momentopnamen, die de voortdurende veranderingen en spanningen in de middeleeuwse stad niet voldoende weergeven.

Gegevens over de dagelijkse gang van zaken beginnen pas vlot te komen in het begin der 16e eeuw, wanneer de administratie wordt vervolmaakt, de beslissingen van het gerecht en andere organen in registers worden opgetekend en men deze registers ook blijft bewaren. Vanaf 1417 zijn verder de thesauriersrekeningen bewaard gebleven, die veel gegevens over Haarlem verschaffen, maar minder over het bestuur.

Het oudste cartularium is van ± 1390. Het bevat behalve afschriften van door de graven van Holland aan Haarlem verleende privileges ook een aantal ongedateerde keuren. Een oud kroniekje is als bron voor de geschiedenis van Haarlem te verwaarlozen.

Privileges en keuren zijn, voorzover bewaard, alle uitgegeven¹. Buiten het gemeentearchief zijn er dan nog de memorialen en andere archivalia van het Hof van Holland op het A.R.A., waaruit op het gemeentearchief betrekkelijk weinig gegevens zijn vastgelegd. Deze bronnen zijn voor dit artikel vrijwel niet gebruikt.

Archeologische bronnen zijn in Haarlem vrij gering. Zij zijn niet gecatalogiseerd en geven geen directe gegevens betreffende de autonomie van de stad. Bij de bestudering van de autonomie van Haarlem in vroeger tijd stuit men

¹ Handvesten, privilegiën, octroyen, vrij- en gerechtigheden, aan de stad Haarlem en haare burgers verleend... Haarlem, 1751.

J. Huizinga, Rechtsbronnen der stad Haarlem. 's-Gravenhage, 1911.

[Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche recht. Tweede Reeks, no. 13.]

G. H. Kurtz, Het Haarlemsche stadsrecht van 1245. Tekst der oorkonden met inleiding en vertaling. Haarlem, 1945.

A. J. Enschedé, Index op de keur- en gebodregisters van de stad Haarlem. 's-Gravenhage, 1875.

A. J. Enschedé, Inventaris van het archief der stad Haarlem. Haarlem, 1866-1867, 3 dln.

voortdurend op het ontbreken van een goede en uitvoerige geschiedenis van Haarlem². Ook is er geen regestenlijst aanwezig van alle stukken die op Haarlem betrekking hebben, wat het onderzoek bijzonder bemoeilijkt. Al schrijvende is men geneigd om, als de gegevens ontbreken, naar de gang van zaken in de andere steden te kijken, in de veronderstelling, dat de verschillen wel niet zo groot zullen zijn. In dit artikel is geprobeerd, alleen uit te gaan van vaststaande gegevens.

De oorsprong van Haarlem

Als graaf Willem II in het jaar 1245 'uit liefde voor de vrijheid der stad Haarlem het verzoek van de inwoners van die stad heeft ingewilligd' en aan zijn geboortestad Haarlem stadsrecht verleent, bevestigt hij daarmee een toestand die reeds geruime tijd bestond. Dit blijkt uit de gebruikte formuleringen in dit handvest. Zo is er bijvoorbeeld sprake van de gewoonte, welke daar tot nu toe in acht werd genomen. Moeilijk is echter de vraag te beantwoorden, hoe die situatie zo gegroeid was.

De naam 'Haralem' komt het eerst voor in een lijst van goederen van de Utrechtse St.-Maartenskerk, die tussen 918 en 948 is opgesteld³. Indien Bloks stelling juist is, dat oude oorkonden uit de jaren na 723 aan deze lijst ten grondslag liggen, zou de oudste vermelding van Haarlem nog verder kunnen worden teruggevoerd^{3a}. De traditie neemt aan dat de graven van Holland er al vroeg een hof hadden, dáár, waar Holland op zijn smalst was tussen IJ en Haarlemmermeer, op het punt waar de landweg achter de duinen en de waterweg over het Spaarne, dat deze meren verbond, elkaar naderden. Overigens wordt deze hof pas voor het eerst vermeld in een oorkonde van 1214⁴.

Deze hof zal o.a. hebben gediend als bolwerk tegen de Kennemers en de Friezen. Er zijn resten gevonden van de fundering van een stenen gebouw, 's graven steen, aan het Spaarne, terwijl ook op de plaats van het tegenwoordige stadhuis, oudtijds een grafelijk jachtslot, al omstreeks 1100 een houten versterking gestaan heeft. Bij en om deze hof heeft zich een nederzetting gevormd die belangrijk werd omdat de graven van Holland er vaak resideer-

² C. Ekama, Catalogus van boeken, pamfletten enz. over de geschiedenis van Haarlem, 1188-1875. Haarlem, 1874-1875, 3 dln.

G. Ratelband, Bijdrage tot een bibliografie van Haarlem, 1876-1960. Haarlem, 1968.

F. Allan e.a., Geschiedenis en beschrijving van Haarlem. Haarlem, 1874-1888, 4 dln.

G. H. Kurtz, Beknopte geschiedenis van Haarlem. Haarlem, 1946⁵.

³ S. Muller Fzn. en A. C. Bouman, Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301. Dl. I, Utrecht, 1920, p. 45.

^{3a} D. P. Blok, Het goederenregister van de St.-Maartenskerk te Utrecht. In: Med. Naamkunde Leuven, Amsterdam, dl. 33 (1957), pp. 89-104.

⁴ L. Ph. C. van den Bergh, Oorkondenboek van Holland en Zeeland (OHZ). Dl. I, Amsterdam/'s-Gravenhage, 1866, nr. 245.

den en die al in het begin van de 13e eeuw omweld was en eigen rechtsregels kende. Als residentie van de graven van Holland werd Haarlem het centrum van Kennemerland en als zodanig werd de stad al vóór 1120 en in 1206 genoemd.

Het stadsrecht van 1245

Deze gemeenschap kreeg in 1245 stadsrechten, wat het begin was van een serie privileges, welke door latere graven steeds werden bekrachtigd en aangevuld. Het stadsrecht was niet 'nieuw', het werd via Den Bosch ontleend aan het recht van Leuven⁵. Later kreeg Alkmaar hetzelfde recht, evenals Delft, Beverwijk en de West-Friese steden. Het is niet onwaarschijnlijk dat onder invloed van het Haarlemse recht Kennemerland en West-Friesland zoveel eerder tot schependom overgingen dan Rijnland. Speciale banden met de dochtersteden (hofvaart) zijn niet bekend.

Kort samengevat bestaat het handvest uit de volgende bepalingen: voorop staat de bepaling, dat de graaf aan de poorters van Haarlem tolvrijheid verleent in zijn gehele gebied. Direct hierop volgt dat de poorters van Haarlem alleen door de schepenen van Haarlem kunnen worden berecht. In enkele artikelen worden de rechten en verplichtingen van de burgers vastgelegd. Het grootste deel van het handvest gaat dan over de te volgen procedures bij de rechtspraak en over de strafbepalingen bij overtredingen.

Stadsuitbreidingen en wijkindelingen

De omvang van Haarlem in 1245 is maar klein. Zo viel Bakenes, dat voor het centrum van 's graven hof wordt aangezien, er nog buiten. Dit werd in de laatste helft der 13e eeuw nog aan een Persijn in leen gegeven⁶. In 1297 wordt het stadsrecht ook van kracht voor o.a. diegenen 'die over de brug' wonen, waarmee zowel de bewoners van het later bij de stad getrokken Bakenes als de bewoners van de grond aan de overkant van het Spaarne bedoeld kunnen zijn⁷. De stadsvrijheid werd in de volgende eeuwen regelmatig vergroot, wat gewoonlijk met nieuwe ommuring gepaard ging. Wijkindelingen zien we in deze tijd nog niet. Pas uit 1428 vinden we een verdeling van de stad in 20 hoofdmanschappen, ieder onder leiding van 2 hoofdmannen⁸. Over de manier waarop zij in de middeleeuwen werden benoemd, is niets bekend. Deze wijkindeling heeft dan vooral een financieel doel, n.l. de omslag van de wijkkosten en andere financiële omslagen, maar heeft waarschijnlijk een militaire oorsprong.

⁵ J. Huizinga, *Over de oudste geschiedenis van Haarlem*. Haarlem, 1907.

H. P. H. Camps, *De stadsrechten van graaf Willem II van Holland en hun verhouding tot het recht van 's-Hertogenbosch*. Utrecht, [1948].

⁶ J. Craandijk, *De Haarlemsche Hofjes*. Haarlem, 1904, p. 2.

⁷ *Handvesten*, p. 29.

⁸ *Idem*, p. 89.

Het stadsbestuur

In het laatste artikel van het handvest van 1245 gaf de graaf aan de schepenen van Haarlem de bevoegdheid om in overleg met de schout, een grafelijk ambtenaar, keuren te maken voor de stad, welke gedurende een heel of een half jaar geldig zouden zijn. Hier is, min of meer terloops, voor het eerst sprake van een stadsbestuur. Het handvest regelt hun aantal en de wijze van hun benoeming of verkiezing niet, dat was blijkbaar reeds bekend. Zij moeten bij ede verklaren dat hun keuren van nut zijn voor de gemeente of voor de meerderheid daarvan.

In 1280 horen wij van nog een bestuurslichaam, als graaf Floris V belooft schepenen, *raden* en poorters van Haarlem schadeloos te zullen houden van een zekere borgtocht⁹. Iets van hun taak blijkt uit een oorkonde van 1316, waarin graaf Willem III het keurrecht erkent van schout, schepenen en raad van Haarlem¹⁰. Zij werkten dus mee aan het opstellen van de keuren. Het valt op dat wat eerst raden genoemd zijn, in de oorkonde van 1316 lijkt te zijn uitgegroeid tot een college: de raad. De manier waarop de raad werd samengesteld, wordt nergens genoemd. Wel weten we sinds 1394 aan welke eisen een lid van de raad moest voldoen. Hij moest minstens 10 jaar poorter zijn en gegoed zijn tot £ 100¹¹.

De Hoekse en Kabeljauwse twisten brachten ook in Haarlem onrust en tweedracht onder de burgers, waaraan wij weer nadere bijzonderheden over het bestuur te danken hebben. Op 4 maart 1403 maken de interne twisten een nieuwe regeling van het stadsbestuur nodig¹². Hertog Albrecht benoemt, na overleg met de raad van Haarlem, een college van 33 met name genoemde personen, elders in de oorkonde ook wel vroedschappen genoemd. Deze benoemingen gelden voor het leven. Bij vacature wegens overlijden van een lid of wanneer een vroedschap om andere reden (verlies van poorterschap, armoede enz.) zijn ambt neerlegt, moeten deze 33 mannen aan de hertog een voordracht overleggen van 4 mannen van adel of aanzien, van goede naam en faam, uit welk viertal de hertog binnen acht dagen een nieuw lid van de '33' moet benoemen. Indien deze benoeming na acht dagen niet geschied is, hebben de '33' het recht om zelf een opvolger aan te wijzen. Uit deze 33 mannen kiest de grafelijkheid jaarlijks op Geertruidendag (17 maart) 7 schepenen, welke een week later, de dag voor Maria Boodschap (dus op 24 maart) uit de overige 26 vier raden moeten kiezen. Hun namen moeten op 25 maart in de parochiekerk worden opgelezen. Na verloop van één jaar moeten nieuwe schepenen en raden worden gekozen, herbenoeming is pas mogelijk, als alle leden van de '33' aan de beurt zijn geweest.

⁹ Idem, p. 26.

¹⁰ Idem, p. 32.

¹¹ Idem, p. 51.

¹² Idem, p. 61.

Deze regeling is enkele jaren toegepast, maar heeft de rust in de stad niet blijvend kunnen herstellen. Wanneer in 1419 Jan en Jacoba een nieuwe regeling vaststellen, vermelden ze tenminste dat enige tijd keuren zijn uitgevaardigd door de schout met 2 of 3 schepenen¹³. De door hen vastgestelde regeling is een stukje gelegenheidswetgeving: ze blijft van kracht tot Jan en Jacoba aan hun oom een bepaalde som gelds hebben terugbetaald. Blijkbaar willen zij hiervoor de hulp van Haarlem verkrijgen en men verwacht een voor de stad gunstige regeling. Het resultaat valt ons echter tegen. Jan en Jacoba beloven dan dat zij jaarlijks 7 schepenen en een niet genoemd aantal burgemeesters zullen benoemen, die hier voor het eerst met dit woord worden aangeduid, en bevestigen het recht van schout, schepenen en raad om keuren uit te vaardigen met de meerderheid van hen, die in het gerecht geweest zijn. De uitleg van deze laatste regel geeft meerdere mogelijkheden. Bestond er naast de raad nog een college van oud-leden van het gerecht? Moeten we het zo lezen, dat binnen de raad besluiten moeten worden genomen bij meerderheid diergenen, die al eens schepen of vroedschap geweest zijn? Of mogen we gerecht vertalen met gerechtszitting en mogen dus alleen de aanwezigen stemmen? De bemoeyenis der grafelijkheid met de benoeming van de burgemeesters lijkt groter dan in 1403, toen de schepenen de 4 raden mochten kiezen. Het kan natuurlijk zijn, dat de benoeming door de grafelijkheid op de verkiezing van de schepenen gevolgd is, maar de oorkonde vermeldt dat niet. Als extra-bepaling wordt nog vastgesteld, dat de schepenen minstens 26 jaar oud moeten zijn.

Lang heeft de regeling van 1419 waarschijnlijk niet geduurd. Uit het deel-nemen van Haarlem aan het beleg van het Hoekse Leiden in 1420 blijkt, dat Haarlem 'om' is en Kabeljauws is geworden. Dit zal ook wel zijn repercussies hebben gehad in het stadsbestuur. Er zijn aanwijzingen dat er reeds sinds deze gebeurtenis een vroedschap van 80 personen is geweest, waarover later meer.

Het jaar 1422 toont weer ernstige ongeregelheden in de stad¹⁴. De schout wordt door het stadsbestuur naar Den Haag gezonden om met de hertog van Beieren te spreken, die tenslotte naar Haarlem komt om het gerecht te verzetten. In de thesauriersrekening van dat jaar lezen we ook, dat hij later de hand had in het benoemen van een nieuw gerecht. Dit is één van de twee expliciete voorbeelden, dat de grafelijkheid schepenen en burgemeesters aanstelde.

In 1428 verkeert de stad in een gunstige positie. Haarlem heeft Philips van Bourgondië braaf ter zijde gestaan, heeft aan een beleg door Jacoba van Beieren (1426) met succes het hoofd geboden en wordt daarom voor be-

¹³ Idem, p. 72.

¹⁴ Thesauriersrekening 1422/3, f. 102^v en 140^v.

wezen diensten beloond¹⁵. Stellig zullen hier de in de stad levende wensen een rol hebben gespeeld, te meer omdat de wijzigingen al tijdens het beleg zijn beloofd.

De poorters van Haarlem mogen dan 80 mannen kiezen, uit ieder hoofdschap 4, welke '80' ieder jaar de vier burgemeesteren mogen kiezen. Zij zullen het gerecht helpen en te rade zijn, gelijk zij tot die tijd gedaan hebben. Deze '80' lijken een democratische vertegenwoordiging. Latere jaren brengen echter alweer beperkingen.

Na een rebelle in 1444 beslist de hertog in het jaar daarop dat de '80' voortaan, om tweedracht te voorkomen, gekozen moeten worden uit de vroedschap en de rijkdom¹⁶. Hun zittingsduur wordt beperkt tot 10 jaar en zij dragen jaarlijks aan de hertog 22 personen voor waaruit deze burgemeesters en schepenen kan kiezen. In 1448 deed de schout uit deze voordracht van 22 een nadere aanbeveling van 11 personen¹⁷. In 1454 wordt het college van '80' verminderd tot 44 personen¹⁸. De zittingstijd blijft tien jaar, maar zij worden niet meer door de poorters gekozen, doch door de graaf benoemd. Op voordracht van wie? Als het net zo ging als bij de stadsregeling van 1476, zouden ze door de rijkdom en vroedschap zijn voorgedragen. In dat jaar krijgt Haarlem namelijk min of meer een definitieve regeling¹⁹. De landvoogdes benoemt dan 24 personen, die door vroedschap en rijkdom zijn gekozen, in een permanent college. Zij hebben zitting voor het leven en zullen bij voorkomende vacatures voortaan zelf hun college aanvullen. Deze '24' zullen jaarlijks aan de graaf 22 personen voordragen van de 'rijcxsten, notabelsten, reckelicxsten en vredelicxsten' der Haarlemmers. Uit deze 22 personen moeten de '24' dan eerst een nadere aanbeveling doen van 8 personen voor de functie van burgemeester. Wanneer de stadhouder hieruit 4 burgemeesters heeft benoemd, worden, eveneens door de stadhouder, uit de overgebleven 18 van de 22 7 mannen gekozen voor de functie van schepenen. De '24' moeten bovendien jaarlijks 4 thesauriers aanstellen.

Het valt op, dat niet vermeld wordt, dat de '24' uit hun eigen midden kandidaten mogen voordragen, wat later de gewoonte geworden is.

Als Haarlem in 1492 betrokken raakt bij het Kaas- en Broodspel, worden de '24' door Albrecht van Saksen geschorst, waaraan pas eind 1495 een einde wordt gemaakt²⁰. Een al even grote klap betekende het faillissement van Haarlem in dezelfde jaren²¹. Haarlem kwam voor haar financiën onder

¹⁵ Handvesten, p. 89.

¹⁶ Idem, p. 95.

¹⁷ A. R. A., Leenkamer Holland, 14e memoriaal, 1e Bossaart, 74v.

¹⁸ Handvesten, p. 107.

¹⁹ Idem, p. 135.

²⁰ Idem, p. 162.

curatele te staan van de grafelijke commissarissen die hun activiteiten bepaald niet tot geldzaken beperkten.

In de wijze van samenstelling van het stadsbestuur heeft de landsheer dus meermalen wijzigingen aangebracht, vooral in de 15e eeuw. Deze hadden hun oorzaken vooral in de politieke geschillen in het land, die ook in Haarlem de geesten scheidden.

Ik heb het idee dat oudtijds alleen de schepenen hun benoeming van de graven kregen, eventueel na verkiezing door de raad, de vroedschap of hoe dit college ook heette. De raden werden aanvankelijk door deze raad gekozen, later, als hun functie steeds belangrijker gaat worden, volgt ook hun benoeming door de graaf, na verkiezing door de raad.

Hoe de graaf reageerde, als de voordracht niet in goede aarde viel, is niet bekend. De keuze is in ieder geval beperkt, omdat burgemeesters en schepenen gewoonlijk uit een vast college moeten worden gekozen.

Naast de raad of vroedschap blijkt er nog een groep te zijn, die invloed uitoefende. Bij het afhoren van de thesauriersrekeningen van de jaren 1422, 1426, 1427 en 1430 zijn aanwezig de schout, burgemeesters, schepenen en andere personen uit de vroedschap, resp. 60, 50, 36 en 41 personen, met name genoemd²². Een deel hunner, meest burgemeesters en schepenen, komt telkens weer voor, maar er zijn ook lieden die maar één keer voorkomen. De vroedschap is in deze jaren niet zo groot, dat alle genoemde personen er lid van waren. Echter bestaat de kans, dat de '80' al sinds de regeringsverandering van 1420 fungeerden, waarop ook de formule uit 1428 kan duiden dat de '80' het gerecht moeten helpen, 'gelijk zij tot die tijd gedaan hebben'. Het kan ook zijn dat hier niet alleen de vroedschap, maar ook de rijkdom in deze jaren aanwezig is. Maar wie nu de omslagen uit deze jaren nagaat op deze personen, merkt dat een deel hunner maar laag is aangeslagen terwijl anderen, die veel betalen, niet onder de namen der afhoorders voorkomen. In dit verband moet ook een brief van het stadsbestuur aan de hertog uit het jaar 1444 genoemd worden, waarin de mededeling wordt gedaan dat een bepaalde zetting is geschied door de grote en niet door de kleine vroedschap²³. Een duistere en verwarde zaak.

De schout

De schout, een grafelijk ambtenaar, moest zijn medewerking verlenen bij de

²² I. Prins, Het faillissement van de Hollandsche steden Amsterdam, Leiden en Haarlem in het jaar 1492. 1922.

J. A. Fruin, Instructie voor de stad Haarlem ontworpen door Philips Wielant. Amsterdam, 1874, pp. 5-16.

²³ Thesauriersrekeningen 1422, 1426, 1427 en 1430, resp. f. 148, 187^v, 208 en 200.

²⁴ P. A. S. van Limburg Brouwer, Boergoensche charters, 1428-1482. Amsterdam/'s-Gravenhage, 1869, p. 73.

wetgevende arbeid van het stadsbestuur. Hij zou hierbij een sta-in-de-weg kunnen zijn, maar er zijn geen gevallen bekend dat hij zijn medewerking heeft geweigerd. Op een misstand wijst een oorkonde uit 1390, dat de schout zijn ambt in eigen persoon moet waarnemen²⁴. Maar wanneer de schout zich in zijn functie liet waarnemen, is het niet waarschijnlijk dat hij zich zijn rol van grafelijk pottekijker erg bewust is geweest.

Hoe belangrijk zijn rol bij de bedeling der stedelijke functies kan zijn geweest, blijkt uit een brief uit 1448, waarin de schout uit de voordracht door de '80' van 22 personen voor de functie van burgemeester en schepenen, een nadere aanbeveling aan president en raden doet van 11 personen, die dan ook inderdaad worden benoemd²⁵. Dit is het enige voorbeeld van een dergelijke gang van zaken en we zouden willen weten of dit regel was, dan wel of hier sprake is van een bijzonder geval.

Voorzover de namen der schouten bekend zijn, zijn ze bijna alle lid van bekende Haarlemse families²⁶. In 1394 bepaalt de hertog bovendien, dat men, om schout te kunnen worden, o.a. 10 jaren poorter moet zijn geweest²⁷.

In de loop van de 15e eeuw wordt het ambt verpacht, bij vooruitbetaling van een groot deel der pachtsom²⁸. In 1480 zijn het de '24' die een schout kiezen, welke keuze achteraf door de grafelijkheid werd bekrachtigd²⁹. Hiermee is de benoeming van de schout vrijwel geheel buiten de sfeer van de graaf gekomen.

De keuren

Het laatste artikel van het handvest gaf aan de schepenen de bevoegdheid om, in overleg met de schout, nieuwe geboden of statuten (*nova precepta aut instituta*) uit te vaardigen tot nut van de gemeente. Deze hadden een half of een heel jaar geldigheid. De oudste ons bekende keuren (van voor 1390) zijn reeds vastgesteld met de medewerking van ook de raden³⁰. De vele keuren, over alle mogelijke onderwerpen, tonen aan hoe het stadsbestuur geprobeerd heeft het gehele dagelijkse leven in de stad vast te leggen. Het keurboek van 1390 telt 143 artikelen, het eerste vervolg (1390-1405) 9, het tweede (1405-1412) 27. Het aantal verder bekend gebleven keuren van 1386-1499 is 41. Merkwaardig is, dat de oudste bekende keuren een duidelijke uitbreiding betekenen van het handvest van 1245. Dit laatste gaf een groot aantal strafbepalingen op overtredingen en deze werden door de keur van 1390 danig uit-

²⁴ Handvesten, p. 48.

²⁵ Zie noot 17.

²⁶ Naamregister van de heeren van de regering der stad Haarlem . . . Haarlem, 1733.

²⁷ Handvesten, p. 51.

²⁸ Enschedé, *Inventaris*, dl. I, nr. 1052.

²⁹ *Idem*, nr. 1054.

³⁰ Huizinga, *Rechtsbronnen*, p. 39.

gebreid. Zelfs worden de toelatingseisen van poorters, die in 1245 waren gegeven, op eigen houtje verzaamd. Toch staat deze keur op naam van het stadsbestuur en niet op naam van de graaf, wat men bij dit soort bepalingen eigenlijk zou verwachten. Een duidelijk voorbeeld voor de zelfstandigheid van het stadsbestuur.

Zeer veel keuren zijn ons niét overgeleverd. Een duidelijk overzicht van de regels die op den duur in Haarlem zijn gaan gelden vinden we in de Instructie, die Wielant in 1502 voor het stadsbestuur heeft opgesteld en die een samenvatting zijn van de dagelijkse praktijk³¹.

Onder de bepalingen voor het poorterschap staat o.a., dat het poorterschap voor iedereen openstaat en dat de poorter in Haarlem woonachtig moet zijn. Reeds in 1254 werd hierop een uitzondering gemaakt toen de graaf in een oorkonde aan de poorters van Alkmaar het poorterschap van Haarlem ontzegde³². Een andere afwijking van het handvest werd door hertog Philips in 1434 toegestaan aan Frank van den Boekhorst, die poorter van Haarlem mocht zijn, hoewel hij elders woonde³³.

Verdragen

Het stadsbestuur sloot ook overeenkomsten met andere steden, vooral exueverdragen³⁴. Hierin werden de burgers van de contracterende steden vrijgesteld van het betalen van een heffing, die altijd gevraagd werd indien een burger met zijn vermogen naar een andere stad verhuisde of wanneer de nalatenschap van een burger naar een inwoner van een andere stad vererfde.

Rechtspraak

Burgers van Haarlem mochten volgens het tweede artikel van het handvest alleen door schepenen worden berecht. De wereldlijke rechtspraak in Haarlem is geheel in handen van het gerecht. De enige rechtspraak die de graaf zich heeft voorbehouden is die van misdaden tegen de vorst. Ook gedingen tegen de schout en zijn dienaren vielen onder 's graven jurisdictie.

Volgens het handvest mocht het gerecht burgers uit de stad bannen. Dit banrecht werd in 1424 uitgebreid tot geheel Kennemerland, in 1426 tot Rijnland³⁵ en in 1451 tot de 'landpalen'³⁶. In 1462 volgde het recht om gebanenen uit Haarlem ook buiten de vrijheid aan te vatten³⁷.

³¹ Fruin, a.w.

³² OHZ, dl. I, nr. 596.

³³ A.R.A., Afd. III, Handschriften, nr. 163, f. 161.

³⁴ Enschedé, Inventaris, dl. I, nrs. 534, 535, 537 e.a.

³⁵ Handvesten, pp. 76 en 86.

³⁶ Van Limburg Brouwer, a.w., p. 100.

³⁷ Handvesten, p. 117.

Dat de jurisdictie van schout en schepenen in Haarlem niet steeds zonder meer werd geaccepteerd, blijkt uit een privilege van 1315, waarin de graaf het recht bevestigde van schout en schepenen om recht te spreken over diegenen, die in de stad beroering hebben veroorzaakt³⁸.

In 1318 trok de graaf een rechtszaak aan zich, die tot de competentie van het gerecht behoorde³⁹. Dit is een voorbeeld, dat uit de grafelijke registers waarschijnlijk met vele andere is aan te vullen.

Aan het einde der 15e eeuw zien we de grafelijkheid zelfs uitspraak doen in geschillen van het stadsbestuur met de vleeshouwers en de lakenkopers in Haarlem⁴⁰. Dan is er van de autonomie van het gerecht weinig overgebleven.

Het derde artikel van het handvest gaf het gerecht buiten de stad bevoegdheden: als iemand der omwoners een Haarlems burger in zijn goederen onrecht aandeed, mocht de schout met de gemeente uittrekken en het onrecht herstellen. In 1494 werd dit artikel toegepast tegen de bewoners van Uitgeest, waarbij 5 notabelen gevankelijk werden meegenomen. De stadhouder van Holland en zijn raaden deden Haarlem prompt een proces aan wegens deze machtsoverschrijding en dit proces dreigde kennelijk verkeerd af te lopen. Het stadsbestuur vroeg toen aan de hertog om vergiffenis, onder verwijzing naar het privilege, en heeft die inderdaad verkregen⁴¹.

Financiën

Voor de financiering van zijn beleid beschikte het stadsbestuur over de inkomsten uit accijnzen en hoofdelijke omslagen. In 1273 kreeg Haarlem van graaf Floris V het recht om op bepaalde produkten accijns te heffen, een soort omzetbelasting waaraan maar weinig beroepen ontkwamen⁴². In de 15e eeuw heeft de grafelijkheid enkele keren verhoging der accijnzen toegestaan, waarschijnlijk ook al eerder⁴³. De inning van deze bedragen blijkt in de 15e eeuw meestal te zijn verpacht. Ook de Waag en de reep- en ellemaat worden dan door de stad verpacht. Een ander regaal, het gruitrecht, was door de graaf in leen gegeven aan de heren van Persijn⁴⁴. De molenwind ten Zuiden van Haarlem tot de ban van Heemstede kreeg Haarlem in 1395⁴⁵. De molenwind in Haarlem zal de stad toen al wel gehad hebben.

Voor het vinden van extra-inkomsten kon het stadsbestuur zijn toevlucht

³⁸ Handvesten, p. 31.

³⁹ Handvesten, p. 32.

⁴⁰ Enschedé, Inventaris, dl. I, nrs. 955, 959-961 en 964.

⁴¹ Idem, nr. 219.

⁴² J. de Wal, Accijnsbrief van Haarlem in 1274 door Floris V verleend of ontworpen. [Werken Mij Ned. Letterk., N.R., dl. VII, 2e stuk (1856).]

⁴³ Van Limburg Brouwer, a.w., p. 148.

⁴⁴ J. Craandijk, Het geslacht Persijn van Waterland, p. 37.

⁴⁵ Handvesten, p. 54.

nemen tot hoofdelijke omslagen. Een derde mogelijkheid bestond in het uitgeven van los- en rentebrieven, waarop de stad rente betaalde. Hiervoor was echter de toestemming van de graaf vereist. Dit laatste middel werd vooral aangegrepen om in de steeds grotere geldbehoeften van de graaf te voorzien, b.v. al in 1345⁴⁶. Deze renten hebben aan het einde der 15e eeuw Haarlem financieel de das om gedaan en hadden tot gevolg dat de grafelijkheid Haarlem onder curatele stelde⁴⁷. Al eerder was bepaald, dat de stad in 's graven beden niet zwaarder zou worden aangeslagen dan de andere steden van Holland, zoals dat voorheen wel geschied was⁴⁸.

De uitgaven aan de graaf werden in het handvest beperkt tot de betaling van 2 x £ 10 per jaar en extra giften bij huwelijk enz. van de graaf en zijn verwanten. Echter heeft de stad steeds zeer grote sommen toegestaan als grafelijke beden en zich ook voor leningen garant moeten stellen.

De oudste thesauriersrekening van Haarlem is van 1417/8. In september 1417 werden drie fungerende thesauriers afgezet en door één man vervangen, die bijna een half jaar dienst deed⁴⁹. Daarna benoemde de 'tresorier' van Holland een college van 6 personen, dat tot 1442 à 1446 de stedelijke financiën beheerde. In 1446 is dit college van zessen vervangen door vier thesauriers. De benoeming van deze ambtenaren werd in 1448 door Philips van Bourgondië aan de '80' gegeven⁵⁰. De thesauriersrekeningen werden gewoonlijk afgehoord door schout, schepenen, raden en vroedschappen. In het onrustjaar 1423 kwam 'mijn genadige heer' echter speciaal naar Haarlem om de rekening der zessen af te horen⁵¹.

Hoewel de stedelijke financiën een typische stadsaangelegenheid lijken, is er dus herhaaldelijk grafelijke bemoeienis aantoonbaar.

In 1355 schonk graaf Willem aan de stad een jaarmarkt⁵². De duur hiervan werd in de oorkonde niet genoemd, in de 15e eeuw duurde de markt 14 dagen. Brieven van vrijgeleide voor de kooplieden moesten de markt bevorderen.

Naast de al genoemde vrijheid van tol (het eerste artikel van het handvest), werd de Haarlemse nijverheid, waarin de bierbrouwerij verreweg het belangrijkste was, ook bevorderd door het verbod om in Holland vreemd bier te tappen (1420)⁵³. Een verbod dat de autonomie van de andere steden beperkte en waarvan de uitvoering wel grote problemen zal hebben geboden. Buiten de jaarmarkt had Haarlem ook al vroeg een weekmarkt.

⁴⁶ Enschedé, Inventaris, dl. I, nr. 21.

⁴⁷ Zie noot 21.

⁴⁸ Enschedé, Inventaris, dl. I, nr. 1462.

⁴⁹ Thesauriersrekening 1417/8, f. 75v.

⁵⁰ Handvesten, p. 101.

⁵¹ Thesauriersrekening 1417/8, f. 110.

⁵² Handvesten, p. 39.

⁵³ Enschedé, Inventaris, dl. I, nr. 92.

Militaire zaken

Mejuffrouw Kurtz meent, dat Haarlem al vóór 1245 van wallen en poorten was voorzien^{53a}. Zij baseert dit op het feit dat het handvest van 1245 ervan uitgaat, dat deze dan al aanwezig zijn. De vrijheid van de stad werd door de graven enkele keren uitgebreid, waarna nieuwe ommuringen volgden.

Het handvest van 1245 legde aan de Haarlemse poorters de verplichting op om de graaf in zijn heervaart te dienen met 64 mannen. Een tijdslimiet voor de duur van deze heervaart of andere beperkingen werden niet genoemd. Te Lintum neemt aan, dat vooral adellijke burgers van Haarlem hieraan zullen hebben deelgenomen⁵⁴.

Op eigen initiatief van schout, schepenen en raden werd in 1402 een schutterij opgericht van 120 man⁵⁵. In 1448 kwam hier nog een 'jonge' schuts bij en in 1467 blijkt er nog een derde schutterij te bestaan⁵⁶.

Ook andere burgers uit Haarlem trokken voor de graaf ten strijde. De grafelijke Raad deed op 16 december 1442 het voorstel om Amsterdam gewapender hand te dwingen een boete te betalen en wilde daarvoor o.a. uit Haarlem een troepenmacht van 800 man⁵⁷. Zouden die allen bedreven zijn geweest in de wapenhandel?

De schutterij moest de heervaart vervullen en uit de beschikbare thesauriersrekeningen blijkt dat de schutters er inderdaad vaak op uitgetrokken zijn. Verder diende de schutterij vooral als burgerwacht, als steun van het stadsbestuur in roerige tijden. Te Lintum gebruikt zelfs het woord 'oproerpolitie'. Aangezien men voor eigen uitrusting moest zorgen en een knecht moest meenemen, zullen wel alleen de welgestelden lid van de schutterij zijn geweest.

Stadsambten

Het bodeambt van Haarlem werd door de graaf steeds aan één van zijn dienaren geschonken. In 1437 zien we het eerste voorbeeld, dat deze zijn ambt a.h.w. door-verpacht aan de stad Haarlem⁵⁸.

In 1389 schonk Albrecht de aanstelling van de schoolmeester aan de stad⁵⁹, wat in 1396 werd gevolgd door het kostersambt⁶⁰.

Symbolen van de macht

Volgens een traditie, die uit het einde der 16e eeuw stamt, zou vroeger op de hoek van de Grote Markt en de Smedestraat een stadhuis hebben ge-

^{53a} G. H. Kurtz, *Beknopte geschiedenis*, p. 2.

idem, *Het Haarlemsche stadsrecht*, pp. 4-5.

⁵⁴ C. te Lintum, *Das Haarlemer Schützenwesen*. Enschedé, 1896, p. 13.

⁵⁵ Enschedé, *Inventaris*, dl. I, nr. 1754.

⁵⁶ Idem, nrs. 1756 en 439.

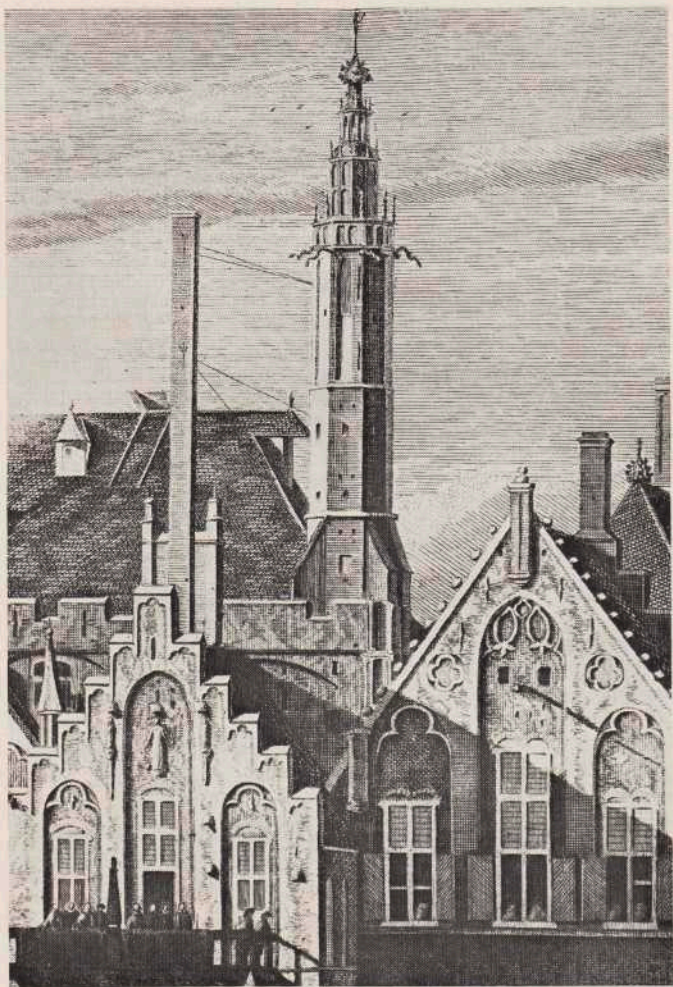
⁵⁷ Van Limburg Brouwer, a.w., p. 69.

⁵⁸ Enschedé, *Inventaris*, dl. I, nr. 132.

⁵⁹ *Handvesten*, p. 46.

⁶⁰ Idem, p. 57.

*De toren van het stadhuis van Haarlem.
Fragment van een gravure door H. Spilman naar P. J. Saenredam, 1630.*

staan⁶¹. Een bewijs voor deze stelling is niet te leveren, zeker is, dat al in 1388 's graven paleis op de Markt in gebruik is bij het gemeentebestuur, dat hiermee een monumentale woning had verkregen⁶². Door aankoop van belendende percelen werd het steeds uitgebreid. De bouw van een toren op het stadhuis in de jaren 1465-1468 is een duidelijk symbool van het steeds groeiende stedelijke machtsbesef. In deze toren hing sinds 1483 een klok om de vroedschap bijeen te roepen.

Van klokken is al sprake in het handvest: art. 24 stelt een strafbepaling op het afwezig blijven bij het luiden van de klok.

Met het luiden van de klok werd vier maal per jaar de vrede afgekondigd⁶³. Juist het luiden van de stormklok tijdens het oproer van 1482 wordt tijdens het daarop gevolgde proces in Den Haag zeer kwalijk genomen⁶⁴.

Aan de rand van het Kerkhof werd in 1479 een grote klokketoren gebouwd⁶⁵. De daarin opgehangen klokken hebben tevoren elders gehangen maar het is niet duidelijk of dat in de toren van de Grote Kerk dan wel in een ander klokhuis geweest is.

Als symbool der stedelijke autonomie moet verder het stadszegel genoemd worden. Het oudste dat bewaard gebleven is dateert uit 1299 en stelt een versterkt gebouw voor, waarin men wel de oudste afbeelding van het stadhuis wil zien⁶⁶.

In de thesauriersrekeningen komen uitgaven voor van lakenen, die gebruikt zijn voor de kleding van het gerecht en stadsdienaren. Indien deze kleding de kleuren of de wapens der stad hebben gedragen, is ook hier een stedelijk symbool in te zien. Herhaaldelijk is ook sprake van de banier van Haarlem. Zowel letterlijk, als er sprake is van de aanmaak van een nieuwe banier, als overdrachtelijk, wanneer de banier van Haarlem uittrekt.

Bij het trekken van conclusies moeten wij ons steeds bedenken, dat uit het vroegste deel van de hier beschreven geschiedenis zeer weinig stukken voorhanden zijn. Wanneer in de 15e eeuw de grafelijkheid steeds meer schijnt in te grijpen, kan deze indruk mede worden versterkt door het feit, dat er uit deze periode meer archivalia voorhanden zijn dan uit de vorige. Bovendien zal in de tijd, dat Haarlem de graaf nog regelmatig binnen zijn muren had, deze ook veel meer mondelinge aanwijzingen hebben gegeven. Een duidelijk

⁶¹ G. H. Kurtz, De geschiedenis van ons Vereenigingsgebouw 'De Hoofdwacht'. In: Jaarboek Ver. Haarlem, 1942.

⁶² Handvesten, p. 44.

⁶³ Idem, p. 63.

⁶⁴ J. R. H. en J. Th. de Smidt, Het Haarlemse oproer van 22 juli 1482. In: Versl. en Med. Ver. t. Uitg. Bronnen Oud-Vad. Recht, 12 (1960), pp. 217-280.

⁶⁵ C. Ekama, Het klokhuis en zijn klokken te Haarlem. Haarlem, 1867.

⁶⁶ G. Robert, Haarlems oudste stadszegel. In: Jaarboek Ver. Haarlem, 1968.

beeld krijgen wij uit dit verhaal niet. Het oude stadsbestuur lijkt vrij zelfstandig. Het breidt zich uit zonder dat wij weten hoe en geeft keuren uit, die vrijwel alle terreinen beslaan. Bij de vele voorbeelden van grafelijk ingrijpen in de 15e eeuw zijn bijna steeds rebellie en andere onlusten in de stad aanwijsbaar, die er aanleiding toe hebben gegeven. Deze hadden voor een deel hun oorzaken in de partijschappen, die heel Holland kwelden, deels was hier ook de centralisatiepolitiek der Bourgondiërs schuld. Gegevens hierover zijn in het Haarlems archief schaars.

De ontwikkeling van de stedelijke autonomie te Leiden in de middeleeuwen

Bronnen en literatuur

De toestand, waarin zich het, uitsluitend schriftelijke, bronnenmateriaal bevindt, is redelijk tot goed te noemen. Archeologische bronnen van belang voor het onderhavige onderwerp zijn niet aanwezig. Evenmin kunnen we hiervoor gebruik maken van verhalende bronnen, maar wel van archivalia, waaronder drie belangrijke in het secretariaat-archief van vóór 1575¹ voorkomende categorieën:

- a. Privileges in originali, charters.
- b. Privileges in afschrift, vooral in de vier privilegeboeken, bekend onder de aanduiding die men later op de rug heeft aangebracht: A, 50, B en C. Privilegeboek A, aangelegd in de tweede helft der 14de eeuw, bevatte aanvankelijk akten uit de jaren 1266-1359 en is in latere tijden vervolgd met stukken tot 1531. Priv.bk. 50, aangelegd in het midden der 15de eeuw, is vervolgd met stukken tot 1589. Priv.bk. B, aangelegd in 1598, bevat stukken van 1290 tot 1523 en priv.bk. C bevat stukken van 1428 tot 1592². Tal van stukken komen in 2 of 3 dezer privilegeboeken voor. Voorts zijn vele opgenomen in: F. van Mieris, *Handvesten, privilegien, octroyen . . . . der stad Leyden, 1759* (in de noten aangeduid als 'vM, Hv'); idem, *Groot Charterboek der Graaven van Holland (item als 'GCGH')*; L. Ph. C. van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland, 1866-1873* (item als 'OHZ').
- c. Keurboeken. De inventaris vermeldt onder de nrs. 338-359 22 keurboeken, waaronder enige 16de-eeuwse tot moderne afschriften. Het oudste, nr. 338, bevat keuren van ca. 1360 of vroeger tot 1397, nog niet systematisch gerangschikt, geschreven in het laatste kwart van die eeuw. Daarna volgen keurboeken van 1392-1406, 1406, 1450, 1509 en 1545. Een vijftal dezer bronnen is uitgegeven door H. G. Hamaker, *De middeneeuwse keurboeken van de stad Leiden, Leiden 1873*. Daar de textielnijverheid het belangrijkste middel van bestaan was, zijn er afzonderlijke keurboeken van de draperie over de jaren 1436-1568, uitgegeven door N. W. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid, I 1333-1480 en II 1481-1573*, R.G.P. 8 en 14. Pas in 1583 is voor het eerst een keurboek in druk verschenen.

¹ Archief der secretarie van de stad Leiden 1253-1575, Inventaris en regesten door J. C. Overvoorde en J. W. Verburt, Leiden 1937. (SA)

² Resp. inv. nrs. 80 met 96 regesten, 81, 82 en 83.

Voorts: vroedschapsboeken van 1449 af.

De literatuuropgave dient te beginnen met het standaardwerk van P. J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, (deel I:) *Eene Hollandsche stad in de middeleeuwen* en (deel II:) *Eene Hollandsche stad onder de Bourgondisch-Oostenrijksche heerschappij*, 's-Gravenhage 1910 resp. 1912.

Annie Versprille, *Het stadsrecht van Leiden*, in *Leids Jaarboekje* 1966, 29-40.

F. W. N. Hugenholtz, *De 'castellanus de Leithen'*, in idem, 41-50, geeft een samenvatting van de huidige kennis omtrent de oorsprong van het Leidse burggraafschap.

E. A. M. Eibrink Jansen, *De opkomst van de vroedschap in enkele Hollandse steden*, acad. pr. Leiden, Haarlem 1927.

J. Ringeling, *Het ontstaan van de Leidsche vroedschap*, acad. scriptie (1936), getypt (bibl. over Leiden en omstreken, cat.nr. 15085).

Marijke Kok, *Het stadsbestuur van Leiden en de bestuurskringen tot de Bourgondische tijd*, acad. scriptie 1966, getypt (bibl. enz. cat.nr. 15085a).

J. C. Overvoorde en J. W. Verburgt, *Archief der secretarie van de stad Leiden 1253-1575*, inventaris en regesten, Leiden 1937, Inleiding.

Annie Versprille, *Het Leidsche poorterschap*, in *Leidsch Jaarboekje* 1944, 76-100.

F. W. N. Hugenholtz, *Clerc (secretaris) en pensionaris van de stad Leiden*, in *Tijdschr. voor Geschied.* 1953, 220-234.

A. H. Huussen Jr., *De taak van de Leidse stadssecretaris tot 1851 volgens zijn instructie*, acad. scriptie 1960, getypt (bibl. enz. cat.nr. 15131).

Voorgeschiedenis

Zoals dat met zoveel steden het geval is, verliest de voorgeschiedenis van Leiden als stad zich in een nevelig verleden. Maar dank zij een aantal onderzoeken, vooral op diplomatisch en archeologisch terrein, kunnen wij ons daarvan een beeld vormen.

In de elfde eeuw zal er bij de plek, waar de beide Rijnarmen en de Mare bijeen komen, een nederzetting van boeren, vissers, kooplieden en handwerklieden zijn ontstaan. Vermoedelijk in de tweede helft van die eeuw heeft de oudste aanleg van de burcht plaats gehad, een ronde vluchtheuvel met houtbouw op de top.

Staatkundig kwam de plaats in een bijzondere positie te verkeren. Nadat koning Hendrik IV deze streken in 1064 aan het bisdom Utrecht had geschonken, verscheen hier diens leenman, de burggraaf. Maar wanneer na 1122 de bisschop de machtige steun van de keizer gaat ontberen, herneemt de Hollandse graaf zijn vroegere gebied en maakt de burggraaf tot zijn vazal, die hier ter plaatse een belangrijke politieke invloed zou behouden tot 1420.

De historische ontwikkeling der autonomie

Het woord autonomie moet hier in ruimere zin worden opgevat dan het in juridische zin wordt gedefinieerd. Bedoeld is zelfstandigheid tegenover hogere locale en territoriale machten.

De gemeenschap, die in de loop van de 13de eeuw in etappen stadsrechten kreeg, was een dorp, dat in de beide voorafgaande eeuwen was gegroeid tot een marktcentrum. De privileges, althans die van na het midden der 13de eeuw, hadden betrekking op de gehele stad. Administratief was zij verdeeld in vier vierendelen, later bonnen genaamd (enkelvoud: het bon).

Het oudst bekende stadsrecht is dat van 19 december 1266, waarbij graaf Floris V de poorters (oppidani) van Leyden in zijn bescherming neemt, de door zijn voorouders verleende voorrechten bevestigt en hieraan een aantal nieuwe toevoegt. Het origineel is vóór, misschien reeds lang vóór 1602 verloren gegaan. Oude afschriften zijn bekend in het huisarchief Twickel³, in het archief van de Leen- en registerkamer van Holland⁴ en in de privilegeboeken A en 50⁵. In druk verschenen: F. v. Mieris, Gr. Charterbk., I, 344, en Oork.bk. v. Hol. en Z., II, nr. 151; deze laatste uitgave met vele onnauwkeurigheden. Van Mieris voegt een vertaling toe; moderne vertaling in Leids Jaarboekje 1966, 34.

De vroeger verleende voorrechten, waarop graaf Floris doelt, zijn vermoedelijk gegeven door zijn vader en overgrootvader, Willem II resp. I⁶. In 1266 werd uitdrukkelijk bepaald, dat al wat door de schout en de acht gezworenen (iurati, sinds 1275 steeds scabini, schepenen) ten nutte en ten dienste van de stad zal worden vastgesteld en bevolen, door iedereen moet worden nageleefd. Hiermee is het beginsel der stedelijke autonomie in de strikte zin uitgedrukt.

Als in het begin van de 15de eeuw de vier burgmeesters de schepenen in belangrijkheid geleidelijk aan voorbijstreven en iets later ook de vroedschap van groot gewicht is geworden, blijft men bij de samenstelling der keurboeken t/m dat van 1545 vasthouden aan de daardoor tot fictie geworden regel van 1266, dat de keuren zijn vastgesteld door schout en acht schepenen.

Afgezien van een of twee oudere valse oorkonden is een oorkonde van graaf Dirk VI uit 1156⁷ het oudste stuk, waarin een burggraaf (castellanus) van Leiden wordt genoemd, n.l. Alwinus. De in een bisschoppelijke oorkonde uit 1108⁸ genoemde Adelwinus de Ledene zal wel een gelijknamige voorganger uit hetzelfde geslacht zijn geweest. Van 1253 tot 1339 werd het burggraafschap in leen gehouden door leden van de familie Van Cuyk, daarna door

³ Wassenaers archief, cartularium A, fol. XLVII.

⁴ Inv. nr. 1 (EL. 1), fol. 54 v., en inv. nr. 2 (EL. 2), fol. 41.

⁵ Fol. 21 resp. fol. 15, regist. nr. 4.

⁶ Mej. nr. A. J. Versprille, Het stadsrecht van Leiden, in Leids Jaarboekje 1966, 29-40.

⁷ Oorkondenbk. v. Hol. en Zeel. (OHZ), I, nr. 133.

vererving door de Van Wassenaers. Tot het burggraafschap behoorden o.a. de burcht, de tol, de waag, de ellemaat, de botermaat, een aantal tienden en renten en, wat hier vooral van belang is, het recht de schout te benoemen en jaarlijks op St. Jacob (25 juli) de acht schepenen. Als in 1420 de Hoekse burggraaf na een beleg het onderspit delft, verliest hij zijn politieke invloed en behoudt slechts de burcht zelf en enkele rechten. De titel burggraaf, de burcht en wat er aan rechten was overgebleven vererfden in de eerste helft der 16de eeuw op het Zuidnederlandse geslacht De Ligne en werden in 1651 aan de stad Leiden verkocht voor f70.000⁹.

Het is te begrijpen dat de stad getracht heeft zich aan de grote invloed van de burggraaf te ontworstelen en zoveel mogelijk van diens rechten te bemachtigen. In de loop van verschillende fasen der Hoekse en Kabeljauwse twisten, waarin de graaf gewoonlijk Kabeljauws en de burggraaf Hoeks was, is de stad in haar opzet ook grotendeels geslaagd. Bij die twisten in het algemeen speelden sociale tegenstellingen wel een rol; maar zij zijn uiteindelijk van weinig gewicht geweest voor de ontwikkeling van de stedelijke autonomie.

Berustten in 1266 rechtspraak en dagelijks bestuur der stad bij schout en schepenen, reeds vrij spoedig werden zij voor wat het bestuur betreft ter zijde gestaan door een raad, raadsmanen. Zij treden op in charters van 23 december 1299¹⁰, 11 november 1300¹¹ en 1 mei 1306¹². In de eerste helft der 14de eeuw treden de 'raet' of de 'raetslude' steeds tezamen op met schout en schepenen. Slechts eenmaal worden hun namen genoemd. Het zijn er dan vier, in een charter van 27 januari 1325, een verklaring betreffende kapelrieën in de St. Pieterskerk¹³.

Een stap in de richting van uitbreiding der autonomie zien we in 1351, als stad en burggraaf scherp tegenover elkaar staan, aan de zijde van Margaretha resp. van haar zoon Willem V. We ontmoeten hier een juridisch merkwaardige constructie. Schout en schepenen vaardigen op 24 juni 1351 een keur uit, waarbij o.a. wordt vastgesteld, dat voor de functies van schout, schepen, raad, gasthuis-, kerk- of Heilige Geestmeester het zevenjarig poorterschap is vereist. Voorts stelt men vast, dat de stad vier raadsmanen zal hebben, in elk vierendeel een, die jaarlijks als de schepenen vernieuwd worden, door de poorters in het vierendeel worden gekozen. Voor de uitvaardiging van deze keur was de raad speciaal samengesteld; zij was vastgesteld na overleg met de 'ghemenen raitsluden', niet vier maar acht waaronder twee leden van de grafelijke kanselarij. Verder stelt men vast, dat de ellemaat, de botermaat, de

⁹ OHZ, I, nr. 99.

¹⁰ Archieven van de stadsheerlijkheden en van de vroomwateren, inv. nr. 930.

¹¹ F. van Mieris, Groot Charterboek der Graaven van Holland (GCGH), II, 3.

¹² SA, inv. nr. 110, regest nr. 13; GCGH, II, 17.

¹³ SA, inv. nr. 112, regest nr. 19; GCGH, II, 55.

¹⁴ Archieven der kerken, inv. nr. 325, regest nr. 8.

waag en de muddepenning (betwist door de burggraaf) evenals de school en de kosterij aan de stad behoren. Bij oorkonde van 21 juli 1351 bevestigt graaf Willem V de keur. Geen van beide charters is hier aanwezig, evenmin het vidimus d.d. 22 november 1351 waarin ze zijn opgenomen; maar dat is afgeschreven in privilegeboek A¹⁴. Op 7 mei 1355 echter verklaren schout, schepenen en raads mannen van Leiden, dat zij aan hertog Willem alle van zijn moeder en van hemzelf ontvangen privileges hebben overgegeven, vermoedelijk daaronder de bovenbedoelde stukken¹⁵.

In de loop van de tweede helft der 14de eeuw gaan de raads mannen zich ontkwikkelen tot een afzonderlijk college, dat van lieverlede delen van de bestuurlijke taak van de schepenen overneemt, zo op het gebied van de financiën, de zorg voor de wezen, de verdedigingswerken der stad, vandaar de woorden poortmeesters, vestmeesters. Poortmeesters wordt vertaald tot burgimagistri en dit laatste vernederlandst men weer tot burgemeesters. Als dit woord (wellicht voor het eerst) voorkomt in 1391¹⁶, staan zij in aanzien niet lager dan de schepenen. Het poorterboek noemt dezelfde personen in dat jaar nog poortmeesters.

Na de terugval in 1355 wordt de macht van de stad weer groter. Reeds twee jaar later doet burggraaf Dieric van Wassenaer ten behoeve van de stad afstand van de betwiste rechten van waag, ellemaat, botermaat, muddepenning, 'berye', accijns, school, kosterij, schrijfambt, bodeambt en dobbelschool; charters van 24¹⁷ en vooral 29 november 1357¹⁸. Op 15 juni 1386 bekrachtigt hertog Albrecht een keur van schout en schepenen over de verkiezing van vier raden door gerecht en vroedschap op St. Martijnsavond, 10 november, van wie er een het volgend jaar aanblijft en de andere in twee jaar niet herkiesbaar zijn. Voorts wordt bepaald, dat een schepen, raad, klerk of bode van het gerecht zeven jaar poorter moet zijn¹⁹. Het volgend jaar op 25 november 1387 geeft de burggraaf, Philips van Wassenaer, onder bekrachtiging door de hertog een privilege van de volgende inhoud: 1. Hij zal geen geld lenen op het recht tot benoeming van schout en schepenen. 2. De door hem benoemde schout moet vier jaar poorter van Leiden zijn. 3. De schout moet aan de poortmeesters rekening doen van de ontvangen boeten²⁰.

De woorden raad, raads mannen, poortmeesters blijven nog in gebruik, poortmeesters in het poorterboek zelfs tot 1462; maar daarnaast vinden we sinds 1443 regelmatig het woord burgemeesters en dan geplaatst tussen schout en

¹⁴ Fol. 20, SA, regesten nrs. 58, 61 (foutief gedateerd) en 62; GCGH, II, 796 en 804.

¹⁵ SA, regest nr. 72; priv.bk. A, fol. 16; GCGH, II, 838.

¹⁶ Stedeboek, SA, inv.nr. 84, fol. 32.

¹⁷ SA, inv.nr. 127, regest nr. 80; GCGH, III, 37.

¹⁸ SA, inv.nr. 128, regest nr. 81; GCGH, III, 37.

¹⁹ SA, inv.nr. 25, regest nr. 165; GCGH, III, 444.

²⁰ SA, inv.nrs. 134 en 135, regest nr. 170; GCGH, III, 475.

schepenen. Maar vermoedelijk hebben de macht en het aanzien van die functionarissen reeds geruime tijd daarvoor die der schepenen overtroffen.

Intussen hebben de stedelijke regeerders in theorie en mogelijk nog iets meer in de praktijk de afhankelijkheid van hogerhand verminderd gekregen. De burggraaf, Philips van Wassenaer, een der leiders der Hoekse partij, had in 1420 definitief het onderspit gedolven tegen de Kabeljauwse hertog Jan van Beieren en moest aan hem het recht tot benoeming van functionarissen in de stad afstaan. De op 17 augustus 1420 tot stand gekomen zoen hield in dat de burggraaf alleen de burcht zelf en voorts hop, gruit, visserij, zwaandrift en tol zou behouden²¹. Bij een oorkonde van dezelfde dag verklaren Philips van Wassenaer, enige edelen, burgemeesters, schepenen 'ende rait ende gemeenlic die poirteren' van Leiden zich te onderwerpen aan de hertog en met hem de bovenbedoelde zoen te sluiten²². Met 'rait' is hier wellicht vroedschap bedoeld.

Bij charter van 15 februari 1421 belooft hertog Jan van Beieren, dat hij het burggraafschap van Leiden nooit meer in leen zal uitgeven²³. Deze en de bovenvermelde oorkonden van 17 augustus 1420 werden op 10 juni 1430 bevestigd door Jacoba van Beieren²⁴.

Naast het dagelijks bestuur, aanvankelijk bestaande uit schout en schepenen, later uit schout, burgemeesters en schepenen, het gerecht genoemd, was er nog een groep personen, die in de loop der tijden aan invloed heeft gewonnen: de vroedschap, aan wie in belangrijke zaken om raad werd gevraagd. Reeds in de bovenvermelde oorkonde van 1299 is sprake van de 'ghemeente van der poirte van Leyden', in het handvest van 1266 nog niet. We mogen wel aannemen, dat het hier geen instelling van hogerhand betreft, maar een uitvloeisel is van de bevoegdheid tot regeling van zaken de huishouding der stad betreffende. Hierbij mogen we nog niet denken aan een gesloten groep, al sprak het vanzelf, dat de personen uit de bovenlaag van de bevolking werden gerecrueteerd. Later wordt de vroedschap iets meer dan alleen adviescollege. In de genoemde oorkonde van 7 mei 1355 heet het 'dat wij bij de rade ende goedt dencken der goeden luyden gemeenlick poorteren van der stede van Leyden . . .'²⁵. In de tweede genoemde oorkonde van 17 augustus 1420 treden zij zelf op naast burgemeesters en schepenen. Het waren in de eerste plaats oud-schepenen en oud-burgemeesters en voorts personen uit diezelfde kringen, zoals we zien in keur nr. 112 van het oudste keurboek (4de kwart 14de eeuw): 'Des sel die vroetscap voortan wesen ende hieten die an den gherecht weest hebben, tensi dat men meer vroetscap te

²¹ SA, inv.nr. 317, regest nr. 369; GCGH, IV, 551.

²² SA, inv.nr. 1225, zoenboek I, fol. 1; inv.nr. 1226, fol. 11, regest nr. 370; GCGH, IV, 554.

²³ SA, inv.nr. 156, regest nr. 375; GCGH, IV, 568.

²⁴ SA, inv.nr. 168, regest nr. 442; GCGH, IV, 980.

doen hadde.' Zij mochten zelfstandig ruzies beslechten met oplegging van boeten. We hebben boven de invloed gezien, die de vroedschap door de in 1386 bevestigde keur kreeg bij de benoeming van raadslieden. In belangrijke zaken, o.a. als er geldelijke offers van de burgerij werden gevraagd, werden ook anderen dan alleen oud-gerechtsleden geraadpleegd; dan werd tevens opgeroepen 'de rijkdom', dus de meest vermogenden.

De volgende stap naar meer zelfstandigheid was het privilege, dat Philips de Goede op 24 juli 1434 aan de stad gaf en dat voor een deel een bevestiging was van vroeger verworven voorrechten²⁵. De belangrijkste punten ervan zijn deze: 's Hertogen recht tot benoeming van schout en schepenen wordt nooit meer vervreemd of bezwaard. Benoeming van de lagere ambtenaren door het gerecht. Uitoefening van de rechtspraak door schout en schepenen zonder toezicht of tussenkomst van de baljuw van Rijnland. Jaarlijkse benoeming op St. Jacob (25 juli) door de hertog of zijn stadhouder van de acht schepenen, die tenminste 28 jaar oud zijn. Jaarlijkse verkiezing op St. Martijnsavond (10 november) door gerecht en vroedschap van de vier burgemeesters. Het gerecht mag bannen uit Rijnland, Den Haag en Haagambacht.

Reeds 15 jaar later wordt daar een nieuw voorrecht aan toegevoegd. Dezelfde landsheer vergunt aan gerecht en vroedschap 40 'goede rijke eerbare notabele reckelicke persoenen' te kiezen die jaarlijks uit hun midden of uit andere poorters op 23 juli 16 mannen zullen kiezen, waaruit hij, de hertog, op 25 juli de acht schepenen zal benoemen. Bij tussentijds overlijden of aftreden van een schepen zal de hertog uit de overige acht de vacature vervullen. Het college van veertig zal zich door coöptatie aanvullen. Vanaf de dag van verlening, 22 april 1449, zal dit privilege acht jaar van kracht blijven²⁶. Op 21 juli 1449 kozen gerecht en vroedschap het college van veertig²⁷. Dat men in de eerste plaats zichzelf koos, zal niemand verbazen. Tot 1795 zijn schepenen en burgemeesters bijna nooit anders dan uit de 40 gekozen. Het woord vroedschap kreeg twee betekenissen: 1. oud-burgemeester of oud-schepenen, 2. het gehele college van 40, ook wel grote vroedschap geheten, waarin dus in de eerste plaats allen zitting hadden, die burgemeester of schepenen waren of eens waren geweest, en voorts veertigraden die nog geen zitting in het gerecht hadden gehad.

Later werd dit privilege enige malen verlengd. laatstelijk op 15 september 1462, voor 10 jaar²⁸. Maar van een verlenging in 1472 of later tijdens het bewind van Karel de Stoute blijkt niets. De stad was er natuurlijk op uit om de tijdelijkheid van het privilege opgeheven te krijgen. Dit gelukte pas na

²⁵ SA, inv.nr. 170, regist. nr. 469; GCGH, IV, 1043.

²⁶ SA, inv.nr. 27, regist. nr. 615; F. van Mieris, *Handvesten, privilegien... der stad Leyden, 1759*, (vM, Hv) 126.

²⁷ SA, inv.nr. 84, stedeboek, fol. 229 v.

²⁸ SA, inv.nr. 30, regist. nr. 737; vM, Hv, 117.

Karels dood in 1477. Zijn dochter Marie verleende dit laatste voorrecht op 23 maart 1477²⁹. Voor wat betreft de middeleeuwen had de autonomie van de stad nu wel haar hoogtepunt bereikt, mede in verband met het Groot Privilege van 14 maart 1477.

Maar na de ongeregeligheden in de jaren 1479-'81 verklaart hertog Maximiliaan op 19 april 1481 het privilege van de veertigen voor verbeurd³⁰. Maar even later, 20 juli 1481, komen hij en Marie daar gedeeltelijk op terug en benoemen zelf de veertigraden, die de 16 zullen kiezen³¹. Twee weken later, 3 augustus '81, beloven de hertogen dit privilege niet te zullen herroepen, zolang zij een van Leiden verkregen lening niet hebben terugbetaald³².

Nadat Philips de Schone de regering in handen heeft genomen, bevestigt hij op 14 december 1495 de aan de Hollandse steden verleende privileges betreffende de veertigen enz. tot aan zijn 25ste jaar, dus tot 22 juni 1503³³. Maar intussen is ten gevolge van de zeer slechte toestand, waarin de financiën der stad verkeren, de onafhankelijkheid beperkt, doordat Maximiliaan en Philips bij z.g. brieven van atterminatie d.d. 13 december 1494 aan de stad uitstel van betaling hebben verleend³⁴, hetgeen tot aan het beleg nog vele malen herhaald zal worden. Bij de verlening van zulke brieven van staat en atterminatie d.d. 28 oktober 1497 benoemt de landsheer drie commissarissen van staat tot regeling der inkomsten en uitgaven der stad³⁵. Zij zijn te vergelijken met de bewindvoerders bij surséance van betaling als bedoeld in art. 215 der Faillissementswet. Daar die maatregelen onvoldoende blijken te zijn, behoudt Philips de Schone bij de verlening van brieven van staat en atterminatie voor vier jaar d.d. 22 oktober 1504 zich de benoeming voor van burgemeesters, schepenen en tesoriers gedurende die tijd, reduceert het aantal burgemeesters van 4 tot 2 en dat der tesoriers van 3 tot 2 en benoemt mr. Floris Oem van Wijngaerden Jansz. tot superintendent³⁶. Op 2 oktober 1505 beveelt de koning, dat de aftredende burgemeesters en tesoriers worden herbenoemd voor de tijd, dat de staat duurt. Ter uitvoering hiervan machtigt de Raad van Holland enz. op 8 november '05 twee van zijn leden tot die herbenoeming over te gaan; een van hen was mr. Floris voornoemd³⁷. Op 20 oktober 1508 verlenen Maximiliaan en Karel de staat voor twee jaar

²⁹ SA, inv.nr. 33, regest nr. 880; vM, Hv, 128.

³⁰ SA, inv.nr. 34, regest nr. 928; vM, Hv, 64.

³¹ SA, inv.nr. 36, regest nr. 931; vM, Hv, 129.

³² SA, inv.nr. 37, regest nr. 933; vM, Hv, 132.

³³ SA, regest nr. 1088; priv.bk. 50, fol. 137.

³⁴ SA, inv.nr. 466, regest nr. 1084; N. W. Posthumus, Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid, II, nr. 730.

³⁵ Afschrift 1e helft 16de eeuw, SA, inv.nr. 467, regest nr. 1107.

³⁶ SA, inv.nr. 480, regest nr. 1171; H. G. Hamaker, De stad Leiden in staat van faillissement, in Versl. en Meded. Ver. Oud. Vad. Recht 3 (1894), 104.

³⁷ Authentieke afschriften, SA, inv.nr. 39, regesten nrs. 1179 en 1181.

³⁸ SA, inv.nr. 483, regest nr. 1214.

en vergunnen om voortaan drie in plaats van twee burgemeesters te benoemen³⁸. In die zes jaar heeft Oem van Wijngaerden met strenge hand geregeerd en de stedelijke financiën aanmerkelijk gesaneerd.

Nadat in die jaren de stedelijke zelfstandigheid een gevoelige deuk had gehad, werd zij weer grotendeels hersteld door het privilege dat Maximiliaan en Karel op 19 oktober 1510 verleenden en dat o.a. het volgende bepaalde. Herstel van het privilege van de veertigen, die jaarlijks drie burgemeesters, twee tresoriers en het dubbeltal voor de acht schepenen kiezen. Zij, Max. en K., benoemen een nieuw college van veertigen. De later door coöptatie te benoemen veertigen moeten tenminste 28 jaar oud zijn. Het privilege is geldig tot 11 november 1513³⁹. De omvang van de vrijheid als van het privilege van 1477 komt niet terug, ook niet in de nu komende jaren.

Hoewel het Leidse stadsrecht van 1266 enige overeenkomst vertoont met dat van Dordrecht en Geertruidenberg, is het overigens een geheel op zichzelf staand recht en past dus niet in een filiatie. Wel zijn bepaalde Leidse rechten verleend aan andere steden. Zo werd Leiden de moederstad van Gouda en had invloed op de rechtsontwikkeling van Oudewater, andere steden en 's-Gravenhage. Naarden, Weesp, Woerden en Noordwijk gingen gedurende de periode, waarin zij stadsrecht bezaten, ter hofvaart naar Leiden.

Fiscale en economische rechten

In het handvest van 19 december 1266 vinden we de bepaling, dat 'zij (oppidani) mogen ten behoeve van al hun zaken zonder tol te betalen vrij rondtrekken door mijn gehele graafschap, Holland zowel als Zeeland'. In een vijf dagen later uitgegeven oorkonde machtigt de graaf burggraaf Hendrick om vreemde rustverstoorders in de stad en op de markt met 10 pond te beboeten⁴⁰. In een oorkonde van 15 april 1290 bevestigt graaf Floris de tolvoorrechten door zijn vader en grootvader aan Leiden gegeven⁴¹.

Op 4 juli 1303 verleent graaf Jan II aan de poorters van Leiden het recht om jaarlijks een markt te houden, waarvan het kruis opgericht zal worden op 12 juli. De markt zal dezelfde vrijheden hebben als andere markten; doch over het vechten zal volgens de handvesten van de stad door schepenen worden gerecht⁴². De privileges van tolvrijdom en marktrecht zijn door de opvolgende graven bevestigd. De vraag is echter, of de tolvrijdom altijd wel zo absoluut heeft gegolden; want bij charter van 3 november 1408 verleent Willem VI aan de poorters van Leiden vrijdom van de tolleren te Woudrichem, Heusden en Giessen⁴³.

³⁸ SA, inv.nr. 40, regest nr. 1231; vM, Hv, 134.

³⁹ SA, regest nr. 3; in vidimus van 1424, inv.nr. 105.

⁴⁰ SA, inv.nr. 107, regest nr. 10.

⁴¹ SA, inv.nr. 1131, regest nr. 15; GCGH, II, 32.

⁴² SA, inv.nr. 233, regest nr. 279; GCGH, IV, 114.

Het oudste privilege op de buitenneringen is een passage in een charter van Willem V d.d. 24 december 1350. Er zal geen laken worden gereed binnen drie mijl van de stad⁴⁴. Wellicht is dit voorrecht met andere teruggegeven bij de bovenvermelde oorkonde van 7 mei 1355. Op 28 september 1451 verleende Philips de Goede het voorrecht, dat men binnen 200 roeden van de stadswal dezelfde accijnzen en andere belastingen zal betalen als binnen de stad⁴⁵. Op 10 augustus 1463 vergunde Johan heer van Wassenaer, Voorschoten, Katwijk en Valkenburg en burggraaf van Leiden, aan de stad om bieraccijns te heffen van de binnen 400 roeden van de stad wonende ingezetenen van zijn heerlijkheden⁴⁶. Op 19 december 1494 verleenden Maximiliaan en Philips octrooi om bepaalde accijnzen te heffen van neringdoenden binnen 500 roeden van de stad⁴⁷.

In het stadsrecht van 1266 vinden we de volgende beperking van belastingheffing. 'De stedelingen in Leiden zullen geen enkele talgia, tribuut of heffingen, onder welke benaming ook geheven, aan mij of een ander betalen dan alleen de tweejaarlijkse belasting, die bekend staat onder de naam bottinge, die de 3 £ 5 schellingen niet te boven gaat.'

De bovenvermelde oorkonde van 24 december 1350 is het oudst bekende stuk, waarin de bevoegdheid van de stad tot accijnsheffing uitdrukkelijk wordt gesteld⁴⁴.

Om aan geld te komen heeft de stad op grote schaal los- en lijfrenten verkocht, vooral tegen het einde der 15de eeuw. Herhaaldelijk gaf de landsheer in de periode 1402-1456 toestemming daartoe, maar in de volgende decennia niet, althans niet uitdrukkelijk, juist in de tijd waarin zoveel renten zijn verkocht.

Verdragen en andere overeenkomsten

Tussen 1421 en 1538 hebben er overeenkomsten bestaan tussen de stad en de wolstapel te Calais⁴⁸. In verband hiermee sloten de waardeins te Leiden en Haarlem overeenkomsten in de jaren 1548-1554, dus na het hier behandelde tijdperk. Sinds de 15de eeuw vindt men overeenkomsten gesloten tussen Leiden en andere steden over uiteenlopende onderwerpen.

Rechtspraak

In het handvest van 1266 wordt veel plaats ingeruimd voor boetetarief. In dat van graaf Willem III van 1 mei 1306 is die plaats relatief kleiner⁴⁹. Reeds in 1266 werd het halsrecht verleend en in 1306 bevestigd, waarbij vermoede-

⁴⁴ SA, inv.nr. 426, regest nr. 53.

⁴⁵ SA, inv.nr. 423, regest nr. 647; vM, Hv, 9.

⁴⁶ SA, inv.nr. 260, regest nr. 748; vM, Hv, 12.

⁴⁷ SA, inv.nr. 202, regest nr. 1085; vM, Hv, 14.

⁴⁸ SA, inv.nrs. 1064-1130.

lijk de baljuw van Rijnland nog een rol bleef spelen; want in het bovenvermelde privilege van 24 juli 1434 komt de volgende passage voor. 'Voirt soe geven wij onsen scout van Leyden voirtan machte dat hij van onser wegen recht sall mogen doen mit onsen achte scepenen van den hoichsten, sonder onsen bailiu van Rijnlandt dair bij te wesen of dair over te roepen, als hij tot desen dage toe geweest heeft.'⁴⁹. Na 1316 verdwijnen de boetetarieven uit de privileges. Dan worden zij door schout en schepenen vastgesteld ingevolge de keurbevoegdheid.

Een gelijke ontwikkeling treffen we aan bij de vaststelling van de rechtsdag. Op 5 juli 1303 verklaart graaf Jan II de rechtsdag te Leiden te hebben verplaatst van zaterdag naar dinsdag⁴⁹. In latere privileges vinden we deze materie niet terug. Zij wordt later kennelijk geacht te behoren tot de eigen huishouding van de stad.

Reeds het privilege van 1266 onthief de poorter van het gerechtelijk tweegevecht. Aanvankelijk kregen de graaf, de burggraaf en de schepenen tezamen elk $\frac{1}{3}$ deel van de boeten, later in de 14de eeuw was de helft voor de graaf, $\frac{1}{4}$ voor de burggraaf en $\frac{1}{4}$ voor de gezamenlijke schepenen.

Keizerin/gravin Margaretha beperkt bij privilege van 4 juni 1346 haar recht op de nalatenschap van door het Leidse gerecht ter dood veroordeelden tot de helft daarvan; de andere helft komt toe aan zijn vrouw, wettige kinderen of zijn erfgenamen in de rechte lijn. Haar zoon Willem V bepaalt hetzelfde bij privilege van 6 mei 1355⁵⁰. Jan van Brabant beperkte bij zijn bevestiging der privileges van Leiden op 20 april 1418 zijn recht tot £ 60⁵¹.

Op 12 juni 1393 bepaalt hertog Albrecht, dat wie door het gerecht te Leiden uit de stad wordt gebannen, uit al zijn landen zal worden gebannen, doch tot wederopzeggens toe⁵². Dit laatste zal wel gebeurd zijn of het recht is niet erkend door zijn opvolgers; want zijn kleinzoon Philips de Goede verleent bij charter van 24 juli 1434 het recht dat schout, burgemeesters en schepenen mogen bannen uit Rijnland, Den Haag en Haagambacht⁵⁵.

Positie der bewoners

Nergens in de stukken wordt een uitdrukkelijke onderscheiding aangetroffen van vrijen, halfvrijen, horigen of iets van dien aard. In het privilege van 1266 wordt wel gesproken van libertates; maar daarmee worden de voorrechten van de poorter bedoeld. In een boetebepaling wordt en passant de libertas oppidi vermeld. Aan mensen die tributa et talgia verschuldigd zijn is het verboden zich in de stad te vestigen zonder voorafgaand uitdrukkelijk verlof

⁴⁹ SA, regest nr. 16; priv.bk. A, fol. 29 v.; GCGH, II, 32.

⁵⁰ SA, regest nr. 43; priv.bk. A, fol. 15; GCGH, II, 717; resp. inv.nr. 125, regest nr. 71; GCGH, II, 838.

⁵¹ SA, inv.nr. 153, regest nr. 358; GCGH, IV, 481.

⁵² SA, inv.nr. 139, regest nr. 197; GCGH, III, 597.

van de graaf of van schout en schepenen. Moeten we hier aan een horigheidsverhouding denken?

Volgens het privilege van graaf Floris V van 13 februari 1274 of 12 februari 1275 kon men als poorter worden toegelaten door de burggraaf of door de schepenen voor 40 penningen, half voor de burggraaf half voor de schepenen⁵³; zo ook in het privilege van 1306¹² en in dat van graaf Willem III van 5 januari 1315⁵⁴. Dit is een van de symptomen van de intussen plaats hebbende stijging van de macht van de burggraaf.

Op 6 december 1389 verleent hertog Albrecht aan de stad het recht, dat goederen geschonken aan bastaarden, die zonder nakomelingen sterven, zullen vererven op de schenkers, hun overig goed half op de graaf half op de verwanten van de moeder. Zijn zoon Willem VI bepaalt op 25 juli 1413, dat goederen van bastaarden gewoon zullen vererven, mits de erfgenaam vier jaar poorter zij en onverminderd vroeger gegeven voorrechten. Bovendien bemoeilijkt hij als eerste de overgang van goed in de dode hand door te bepalen, dat wereldlijke personen, die tot een geestelijke orde toetreden, niet meer dan £ 11 erven, die zij later aan hun erfgenamen moeten nalaten⁵⁵.

Rechten van bestuurlijke aard

Over de aanstelling van schepenen en burgemeesters is hierboven reeds het een en ander medegedeeld. Vooral in tijden van een tijdelijk Hoeks overwicht en in de moeilijke financiële situatie na 1493 waren er ter controle op de stedelijke geldmiddelen homans of trossiers, wier ambtsjaar met dat der burgemeesters samenviel, dus per 10 november. Hun aantal wisselde.

Schepenen en burgemeesters kozen sinds 1445 twee vestmeesters en sinds 1450 twee weesmeesters, in beide gevallen jaarlijks op 10 november. Gewoonlijk door leden van de vroedschap werden waargenomen de ambten van gasthuismeesters, Heilige Geestmeesters, huissittenmeesters, getijdenmeesters en waardeins, allen onbezoldigd.

In de eerste helft der 14de eeuw benoemde de burggraaf schout en schepenen, maar waarschijnlijk ook een aantal lagere functionarissen: secretaris, bode, schoolmeester en koster, welke kleinere rechten hij tijdens de eerste fase van de Hoekse en Kabeljauwse twisten in 1357 definitief aan de stad moest laten, zoals we hebben gezien⁵⁶. Maar toch moest de stad hier de macht van de landsheer voelen. Bij charter van 29 juli 1428 verklaart Philips de Goede, dat op zijn verzoek de stad Philips Witbroot, klerk van de heer van Anthune, voor levenslang met het klerkambt had begiftigd en dat de stad na zijn overlijden de vrije gifte zal hebben en de oude privileges op het klerk-

⁵³ SA, regest nr. 7; priv.bk. A, fol. 30 v.; GCGH, I, 372; OHZ, II, 285.

⁵⁴ SA, regest nr. 24, priv.bk. B, fol. 5; GCGH, II, 148.

⁵⁵ SA, inv.nr. 136, regest nr. 181; GCGH, III, 539; resp. inv.nr. 150, regest nr. 309; GCGH, IV, 242.

ambt zal behouden⁵⁶. Dezelfde hertog geeft bij het meergenoemde charter van 24 juli 1434 de stad het recht de lagere ambtenaren te benoemen⁵⁵. Nadat Witbroot van het klerkambt afstand had gedaan, werd dit 12 december 1434 door burgemeesters, schepenen en raad, met toestemming van vroedschap en rijkdom der stad gegeven aan de bekende Jan Rose, secretaris van de graaf⁵⁷. Hij liet het in feite door een plaatsvervanger waarnemen. Ook veel later, 10 maart 1470, verklaart Karel de Stoute, dat verschillende ambten in Leiden, zeven andere Hollandse steden en Den Haag ten onrechte door hem zijn vergeven en dat dit voortaan als vroeger aan die steden zal toekomen⁵⁸.

Militaire rechten en plichten

Het handvest van 1266 bepaalt hierover het volgende. 'In geval van oorlog of wanneer ik een krijgstoct onderneem, waarvoor het gehele land bijeenkomt, zullen zij (oppidani) met 25 mannen uittrekken en wel op eigen kosten, zolang zij naar mij onderweg zijn, en zij zullen daarna zolang de oorlog duurt, op mijn kosten 's nachts mijn tent bewaken.' Deze bepaling vinden we nog terug in het privilege van 1306 en in dat van 1315.

De oudst bekende bevoorrechtiging van de schutterij lezen we in een begiftigingsoorkonde van 1 augustus 1354 door Willem V: £ 24 per jaar, uit te reiken aan de schutterskoning⁵⁹. Een privilege waarbij het recht een schutterij op te richten uitdrukkelijk wordt verleend, is niet bekend.

Rechten in kerkelijke zaken

Het oudste deel van de stad was het gebied tussen Rijn, Nieuwe Rijn, Steenschuur en Rapenburg. Hierin stond op grafelijke grond van oudsher de St. Pieterskerk, die gewijd heet te zijn in 1121, maar dan vermoedelijk als kapel onderhorig aan de pastoor van Zoeterwoude. In de 12de of 1ste helft der 13de eeuw is die kapel gepromoveerd tot parochiekerk, waarvan het collatie-recht de graaf toekwam, totdat graaf Floris V dat op 13 juli 1268 afstond aan commandeur en broeders van het Duitse Huis⁶⁰.

Na de eerste stadsuitleg kort vóór 1300 tussen de beide Rijnarmen wordt daar in 1314 een kapel gesticht, onderhorig aan de pastoor van Leiderdorp. Die kapel wordt later parochiekerk, St. Pancras- of Hooglandse Kerk, en op 29 oktober 1366 door de bisschop verheven tot collegiaal-kerk, waarbij de kerk van Leiderdorp wordt geïncorporeerd⁶¹.

⁵⁶ SA, inv.nr. 62, regest nr. 433; GCGH, IV, 925. Het recht was hem 25 oktober 1425 gegeven; vM, Hv, 222.

⁵⁷ SA, inv.nr. 63, regest nr. 473; vM, Hv, 222.

⁵⁸ SA, inv.nr. 32, regest nr. 823, met vertaling; item bij vM, Hv, 141.

⁵⁹ vM, Hv, 287.

⁶⁰ SA, regest nr. 5, priv.bk. A, fol. 3; GCGH, I, 347; OHZ, II, nr. 169 en Nalezing, nr. 45.

⁶¹ Archieven der kerken, inv.nr. 375, regest nr. 914; cartularium, inv.nr. 493, fol. 3.

Stadszegels van Leiden.

Reeds vóór de tweede stadsuitleg van 1355, n.l. tussen 1346 en 1350 verrijst in Marendorp, aan de Haarlemmerstraat een kapel, afhankelijk van de pastoor van Oegstgeest. Die wordt in 1365 als O.L. Vrouwekerk een afzonderlijke parochiekerk, waarbij de abdis van Rijsenburg het collatierecht voorbehoudt.

De kerkmeesters of godshuismeesters van St. Pieter werden jaarlijks door het gerecht benoemd en moesten rekening en verantwoording afleggen voor cureit, twee schepenen en enkele bureu. De twee kosters van deze parochie werden vóór 1421 door de burggraaf, erna door de stad benoemd. Op de samenstelling van het college van deputaten en memoriemeesters had de stad geen invloed. Het gerecht benoemde jaarlijks de zevengetijdenmeesters.

Nadat er in de St. Pancrasparochie moeilijkheden waren ontstaan, sloten proost, deken en kapittel op 15 september 1368 een overeenkomst met schout, schepenen en raden, krachtens welke het gerecht jaarlijks 'bi rade ende consent' van deken en pastoor de godshuismeesters zou benoemen⁶².

De O.L. Vrouwekerk had ook kerkmeesters. In de 15de eeuw ontstonden getijdenmeesters, jaarlijks door het gerecht benoemd.

Over de school is boven reeds gesproken. Hoewel de school van de stad was, hebben kanunniken van St. Pancras er een rol gespeeld. Van 1447 tot '58 werd het rectoraat vervuld door de kanunnik Bartholomeus Ysbrantsz.

Symbolen van autonomie

De ontwikkeling van de stedelijke autonomie vindt haar weerspiegeling in de stadszegels. Het vermoedelijk oudste, 13de-eeuwse zegel is klein en vertoont een sleutel, attribueert van St. Pieter. Het oudste poortzegel of grootzegel uit de tweede helft van die eeuw vertoont genoemde heilige met een sleutel, aan weerszijden geflankeerd door een geknielde engel met wierookvat, elk in een nis; daaronder acht geknielde figuren (de schepenen) in vier nissen (de viereindelen, oudste indeling der stad); daaronder een geknielde figuur (de schout). Dit zegel is gebruikt tot 1420, toen de macht van de stad aanwies ten koste van de burggraaf, of misschien tot 1434 toen haar macht opnieuw groter werd (tussen 1420 en 1434 is geen toepassing van een grootzegel bekend). Daarna vinden we een grootzegel van geheel gelijke indeling, slechts met dit verschil dat de engelen elk zijn vervangen door een wapenschild met de bekende gekruiste sleutels. Van dit zegel zijn toepassingen bekend tot in 1583. Voor deze materie moge verwezen worden naar het artikel van mej. mr. A. J. Versprille in *Zegels en wapens van steden in Zuid-Holland, Zuid-Hollandse Studiën XII*, 145-180.

Van het Stadhuis vinden we het eerst melding gemaakt in 1350 als belending van een huis, als 'die porte halle'⁶³. Nadat het stadsbestuur oudtijds was bij-

⁶² Arch. der kerken, regist. nr. 950, cartul., fol. 6 v.

⁶³ W. Pleyte, *Leiden vóór 300 jaren en thans*, Leiden 1874, bijl. XIa.

eengekomen op het grafelijk raadhuis op Lokhorst, gelegen ten noorden van de St. Pieterskerk, is het in de loop der 14de eeuw verplaatst naar de Breestraat, waar het aanvankelijk een eenvoudig gebouw was. De toren treffen we reeds aan in de oudste stadsrekening van 1392⁶⁴; maar hij had toen nog geen klok.

Blijkens een oorkonde van Willem V van 17 december 1347 bezat zijn grootvader Willem III een stenen huis op de hoek van de Breestraat en de Maarsmansteeg en had hij (Willem III) toestemming gegeven daarin de poortklok te hangen⁶⁵. Dit 'clochuys' werd door Philips de Goede op 21 december 1433 en 25 januari 1462 in leen uitgegeven⁶⁶. Maar intussen had het stadsbestuur in 1459 het aanbrengen van een uurwerk met een wijzer en een voorslag aanbesteed en in '60 de levering van 5 klokken. Het geheel kwam gereed in 1460, een jaar waarin ook overigens aan het Stadhuis werd gewerkt⁶⁷. Vermoedelijk was 'clochuys' in 1462 slechts een naam, zij het een zeer oude.

Verdere gegevens

Zoals dat met andere steden ongetwijfeld ook het geval is, heeft Leiden zijn opkomst te danken aan een combinatie van factoren. In de eerste plaats de gunstige ligging door het samenkomen van enkele waterwegen, waardoor een marktcentrum kon ontstaan. Verder is van belang het feit dat de Hollandse graaf aanvankelijk grondheer was van het grootste deel, zo niet alle grond gelegen achter de Voldersgracht (thans Langebrug). Daar had de graaf in de eerste helft der 13de eeuw zijn woning, waar Willem II en Floris V waarschijnlijk zijn geboren, daarnaast de grafelijke kapel, later St. Pieterskerk, en daarachter zijn steen, de grafelijke gevangenis, het Gravensteen. Vermoedelijk in die tijd is het stedelijke gebied aan de achterzijde afgerond door het graven van het Rapenburg, zonder dat we voor die tijd aan een stenen stadsmuur mogen denken.

Territoriaal is het stadsrecht in de middeleeuwen enkele malen uitgebreid, te weten in de jaren 1293, 1355 en 1389. In de 17de eeuw is de stad wederom driemaal uitgelegd, waarbij het definitieve singeltracé tot stand kwam.

⁶⁴ SA, inv.nr. 511, fol. 31; A. Meerkamp van Embden, Stadsrekeningen van Leiden (1390-1434), I, 50.

⁶⁵ SA, regest nr. 45; priv.bk. A, fol. 13 v.; vM, Hv, 500.

⁶⁶ vM, Hv, 500 en 501.

⁶⁷ SA, inv.nr. 524, rekening der poortmeesters 1460, fol. 127 en 127 v.

De autonomie van Amsterdam in de middeleeuwen

Een overzicht van de bronnen voor de kennis van de historische ontwikkeling en de aard van de autonomie van Amsterdam in de periode vanaf zijn ontstaan tot circa 1500 dient te beginnen met de vermelding van de serie oorkonden uit de bekende charterkast van de IJzeren Kapel in de Oude- of St. Nicolaaskerk. Vanouds werden de stedelijke privileges in deze kerk bewaard. Sinds ± 1465 gebruikte men voor de bewaring een eikenhouten met ijzer beslagen ladenkast, die aan het einde van de 15e eeuw werd geplaatst in een toen gebouwd vertrek, voorzien van een ijzeren deur, vijf meter boven de begane grond van het zuiderportaal gelegen. Deze nog in goede staat verkerende kast werd in 1892 met de charters uit dit tot aan de 19e eeuw 'secret' en sindsdien IJzeren Kapel genoemd vertrek overgebracht naar het waagegebouw, de toenmalige gemeentelijke archiefbewaarplaats, en in 1914 naar de tegenwoordige archiefbewaarplaats aan de Amsteldijk¹. Deze bewaring heeft er ongetwijfeld toe bijgedragen, dat de toestand waarin de privileges zich bevinden goed kan worden genoemd.

Om nu bij de secretarie op het stadhuis de tekst van de in de Oude Kerk bewaarde stukken steeds bij de hand te hebben, legde men omstreeks 1413 het oudste privilegeboek aan, waarin men de serie oorkonden in chronologische volgorde afschreef. In dit register komt ook een aantal afschriften voor van niet meer in originali bewaarde oorkonden. In de charterkast, die men een halve eeuw later inrichtte, verdeelde men echter de oorkonden naar onderwerp over de laden. De ladenummers schreef men later in het privilegeboek vóór de desbetreffende afschriften erbij². Ook op het stadhuis bewaarde men vanouds oorkonden en andere stukken. Van de tot nu toe aangeduide archivalia raadplege men van de hand van de eerste gemeentearchivaris van Amsterdam, dr. P. Scheltema, de regestenlijst in het eerste deel van zijn Inventaris van het Amsterdamsche Archief (1866), met vermelding van de ladenummers van de charterkast, de folio's in het privilegeboek, signaturen van de bewaring bij de secretarie en van de uitgave van deze teksten³.

¹ W. F. H. Oldewelt, De charterkast uit de IJzeren Kapel in de Oude Kerk, in: Jaarboek Amstelodamum 29 (1932), p. 1-7.

² W. F. H. Oldewelt, De geschiedenis der bewaring en ordening van het archief der gemeente Amsterdam, in: Jaarboek Amstelodamum 35 (1938), p. 3-13, ook voor het volgende.

³ Stukken, die in dit artikel niet van een nadere bron-aanduiding zijn voorzien, vindt men bij Scheltema terug.

Omstreeks 1413 legde men eveneens het oudste keurboek aan, dat tot 1494 werd bijgehouden. Toen werd alles in een nieuwe systematiek in een tweede keurboek overgeschreven⁴. In deze keurboeken vindt men ook een aantal keuren van het einde van de 14e eeuw. Verder dient in deze opsomming van bronnen te worden vermeld het eerste groot-memoriaal, een in 1474 aangelegd register van de burgemeesters, waarin stukken van allerlei aard, ook bijv. de oudste vroedschapsresoluties tot 1536, zijn opgenomen. Kennis van allerlei zaken, die de autonomie betreffen, kan men ook putten uit een aantal van de ruim 3000 middeleeuwse akten, veelal van schepenen, die als charter of in afschrift in archieven van o.a. kerken, kloosters, gasthuizen, weeshuizen, weeskamer en gilden berusten. Er is evenwel archiefmateriaal door de stadsbranden van 1421 en 1452 en niet te vergeten door de beruchte verscheurcommissie van 1805 verloren gegaan. Zo is ons bekend, dat bijv. moeten hebben bestaan een 'scepenenregister van de camere der stede van Aemstelledamme', 'der stede groette liggheer', register van de eigenpanden, middeleeuwse stadsrekeningen⁵ en 'der stede bueken ende brieven upter stede huys', in 'der stede sloeten' bewaard en verbrand in 1421, blijkens een schepenakte in het weeskamerarchief.

Vervolgens zijn enige gegevens omtrent de autonomie te vinden in de registers van de Leen- en Registerkamer van Holland op het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, in welke registers zich ook een aantal afschriften bevinden van stukken, die niet meer in originali voorhanden zijn, en in de rekeningen van de baljuwen en rentmeesters van Amstelland en Waterland en van de schouten van Amsterdam, eveneens op het Algemeen Rijksarchief.

Voor ons onderwerp zijn de verhalende bronnen van weinig belang. Vermeld kunnen worden de 'Hollandiae urbiumque eius et praesertim Amstelodamensis oppidi fusior descriptio, autore anonymo', opgesteld in 1493 en afgedrukt achterin Pontanus' *Rerum et urbis Amstelodamensium historia* van 1611, en de kroniek van Lambert Cornelisz. Opsy van 1598.

Wat betreft de niet-geschreven bronnen kan worden gewezen op de stadszegels, de kaart van Cornelis Anthonisz. van 1538, waarop het middeleeuwse Amsterdam met de ommuring staat getekend, en op enkele laat-15e eeuwse resten van de middeleeuwse versterkingen rondom de stad, zoals de St. Anthonispoort, de Schreierstoren en de Munttoren. Vermeldenswaard is, dat het archeologische stadskernonderzoek met betrekking tot de ommuring als sym-

⁴ W. F. H. Oldewelt, De pogingen tot 'codificatie' van het Amsterdamse recht, in: *VMOVR* 13 (1967), p. 57-64. Een uitgave van keuren vindt men in de *Rechtsbronnen der stad Amsterdam*, uitgegeven door J. C. Breen, 's-Gravenhage 1902 [Oude Vaderlandsche Rechtsbronnen, 2e reeks, no. 4].

⁵ J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam*, III, Amsterdam 1881, p. 73 en 443, noemt een rekening van 1444, die moet hebben bestaan. De oudste, die nu nog over is, dateert van 1531/32.

bool van autonomie aan de Oudezijds Voorburgwal bij de Oude Kerk een aanwijzing heeft opgeleverd, dat er reeds in de 14e eeuw een bakstenen stadsmuur zou geweest zijn, dit in tegenstelling tot de mening dat dit pas tegen het einde van de 15e eeuw het geval was⁶.

Als wij nu overgaan tot de behandeling van de historische ontwikkeling der autonomie, dienen wij ons eerst af te vragen of er een schriftelijke grondslag voor de stedelijke instellingen bestaat. Deze vraag moet deels ontkennend worden beantwoord, want het oudste stadsrecht, door Gwijde van Henegouwen in 1300/01 of mogelijk in 1306 aan Amsterdam verleend – een onge-dateerd en alleen in afschrift overgeleverd stuk – gaat ervan uit, dat er in Amsterdam op het moment van het verlenen van de rechten een 'poort', poorters, schout, schepenen en raden waren⁷. Het is niet onmogelijk, dat deze instellingen in een nu niet meer voorhanden oorkonde in het leven zijn geroepen. De bevoegdheden van deze functionarissen zijn deels formeel in oorkonden overgedragen, deels te constateren uit de dagelijkse praktijk. Van dit laatste zijn goede voorbeelden de ontwikkeling van de taken van de raden in de 14e eeuw, zoals hun recht om met de schout en de schepenen mede te keuren, en de ontwikkeling van het instituut van de vroedschap en haar consent aan maatregelen op het gebied van financiën en publieke werken.

De lokale heer van het land van Aemestelle ten tijde van het leggen van de dam in de Amstelmonding (ca. 1270?), het ontstaan van de nederzetting bij deze dam en de ontwikkeling ervan tot een 'poort' was Gijsbrecht IV van Amstel, leenman van de bisschop van Utrecht. Het ministeriale geslacht Van Amstel komt voor vanaf 1105, aanvankelijk als bisschoppelijke schouten of meiers, sinds 1222 als heren van Amstel en leenmannen van de bisschop, sinds 1224 als ridders. Door de Hollands-Utrechtse verwickelingen in de jaren 1280-1285, waarbij ook Van Amstel betrokken was, werd de graaf van Holland, Floris V, leenheer van Gijsbrecht over dit in oorsprong Stichtse gebied. Na de moord op de graaf in 1296 en de vlucht van de daaraan mede-plichtige Van Amstel verviel dit leen aan de grafelijkheid van Holland. Op 21 mei 1300 beleende graaf Jan II zijn broer, de reeds genoemde Gwijde van Henegouwen, de latere bisschop van Utrecht, met o.a. Amstelland. Na de dood van bisschop Gwijde kwam Amstelland voorgeerd bij Holland en werd het gebied niet meer in leen uitgegeven. Kennelijk kwam later deze Hollands-Amsterdamse band in gevaar, want gravin Margaretha van Hene-

⁶ Vriendelijke mededeling van drs. H. H. van Regteren Altena van het I.P.P. van de Universiteit van Amsterdam. Wegens omstandigheden was de waarneming evenwel verre van compleet; bij een volgende gelegenheid dient het onderzoek verder te worden voortgezet.

⁷ F. Ketner, Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, V, 's-Gravenhage 1959, no. 2961. vgl. J. F. Niermeyer, Amsterdam als dochterstad van Utrecht, in: Tijdschrift voor Geschiedenis 60 (1947), p. 40-49.

gouwen beloofde in haar oorkonde van 27 mei 1346 de stad nooit van de grafelijkheid van Holland te zullen scheiden, welke belofte haar zoon Willem V in zijn oorkonde van 13 mei 1355 herhaalde.

Amsterdam moet in het kader van de Nederlandse stedelijke ontwikkeling worden beschouwd als een nieuwe stad, die niet met opzet werd gesticht. De rechten en privileges, die aan de stad werden verleend, hebben betrekking op de gehele stad, op de nederzettingen aan beide oevers van de Amstel. In de oorkonde van 7 januari 1387 verleende hertog Albrecht toestemming tot vergroting van de stedelijke vrijheid met 100 roeden en bepaalde, dat in dit nieuwe stadsgebied, dat mocht worden betimmerd, hetzelfde recht zou heersen als elders in de stad.

Wat betreft de indeling van de stad in parochies en wijken kan worden opgemerkt, dat aanvankelijk zowel de Oude als de Nieuwe Zijde – welke benamingen niet betekenen, dat het eerst genoemde stadsdeel, aan de oosteroever van de Amstel gelegen, ouder is dan het tweede – tot één parochie behoorden, namelijk de St. Nicolaas- of Oude Kerk, waarnaar de Oude Zijde is genoemd. Maar op 15 november 1408 gaf bisschop Frederik van Utrecht met toestemming van de graaf van Holland zijn goedkeuring tot de stichting van een tweede parochiekerk, de O.L. Vrouwenkerk of Nieuwe Kerk. Voortaan zou de stad verdeeld zijn in twee parochies, van elkaar gescheiden door de Amstel en de Middeldam. De eerste vermelding van wijken en wijkmeesters is te vinden in de oorkonde van 18 februari 1356, waarin hertog Willem V Gijsbrecht van Nijenrode, die het volgende jaar baljuw en rentmeester van Amstelland en Waterland zou worden, benoemde tot hoofdman van Amsterdam, Amstelland, Waterland en de Zeevang en van het slot te Naarden en hem machtigde daar hoofdmannen aan te stellen. Hij mocht uit elk viereindeel van de stad Amsterdam drie hoofdmannen kiezen⁸. In 1481 werd de stad ten behoeve van de burgerwacht in 17 wijken verdeeld⁹.

Een 'verticale' indeling van de stad kan men zien in het al of niet poorter of gildelig zijn en verder constateert men een sociale geleding bijv. in de periode van verwarring en onrust tussen 1396 en 1428, toen er een oppositie was van de zijde van de eigenlijke kooplieden met de gilden en ambachtslieden (Kabeljauwen) tegen de destijds regerende klasse van grondbezitters, die nu en dan ook handel dreven, en van viskopers (Hoeken)¹⁰. Het privilege van 16 januari 1400, waardoor hertog Albrecht aan de raden of burgemeesters

⁸ ARA, Leen- en Registerkamer van Holland, no. 25, fol. 44; uitgave: *Middeleeuwse Rechtsbronnen van Stad en Lande van Gooiland*, uitgegeven door D. Th. Enklaar, Utrecht 1932 [Oud-Vaderlandsche Rechtsbronnen, 3e reeks, no. 3], p. 270, nr. 3.

⁹ J. ter Gouw, a.w., III, p. 292; V (1886), p. 119.

¹⁰ H. J. Smit, *De opkomst van de handel van Amsterdam*, Amsterdam 1914, p. 84-85, 179-180; F. Ketner, *Handel en scheepvaart van Amsterdam in de vijftiende eeuw*, Leiden 1946, p. 13-14.

zulk een belangrijke positie gaf, moet worden gezien als versterking van de hem welgezinde regerende klasse in Amsterdam. Hetzelfde kan worden gezegd van de privileges van hertog Willem VI van 15 juli 1409 en 4 november 1411, die alle hierna nog nader worden besproken. De nieuwe vroedschap moet zich na 1425 hebben ontwikkeld met steun van hertog Philips van Bourgondië, die de kooplieden hielp bij hun streven naar economische zelfstandigheid ten opzichte van de Hanze. Sedert 1425 gingen de Kabeljauwen de oude regerende klasse steeds meer verdringen. Het blijkt dus dat sociale geschillen enigermate een rol hebben gespeeld bij de ontwikkeling van de autonomie, maar dit kan ook van conflicten tussen landsheren worden vastgesteld. De verlening van het tolprivilege van 27 oktober 1275 door graaf Floris V van Holland aan de 'homines manentes apud Amestelledamme', de lieden verblijvende bij de dam in de Amstel of te Amsterdam, is zeker een eerste poging om in dit landsheerlijk gebied van de bisschop van Utrecht invloed te gaan uitoefenen. Ook de geschillen tussen Margaretha en haar zoon Willem V leverden Amsterdam een aantal voorrechten op het stuk van de stedelijke zelfstandigheid op. Sociale geschillen, soms gekoppeld aan geschillen tussen landsheren, kunnen echter ook tot gevolg hebben, dat wordt gepoogd de autonomie van de stad, of liever de bevoegdheden van de magistraten, op verzoek van een der partijen te beknotten. Dit was de achtergrond van de nog te vermelden oorkonde van Jan van Beieren van 18 januari 1421 aangaande o.a. het keurrecht. In het algemeen gesproken zijn wij geneigd om bij de ontwikkeling van de Amsterdamse autonomie eerder te denken aan vreedzame ontwikkeling dan aan strijd. Een curve van de ontwikkeling van de zelfstandigheid van de stad ten opzichte van de landsheer is moeilijk te geven; het lijkt erop dat de autonomie toeneemt naarmate men het einde van de middeleeuwen nadert, maar van feitelijke zelfstandigheid bleef door de financiële moeilijkheden aan het einde van de 15e eeuw, waarop wij nog zullen terugkomen, althans voor enige tijd niet veel over.

De rechten van Amsterdam hebben niet veel navolging gehad in andere steden. Vele artikelen van het recht, dat Willem V op 20 mei 1355 aan Weesp verleende, komen met het recht van Gwijde van Henegouwen overeen, hoewel Weesp hofvaart op Leiden had. Op dezelfde datum werd door Willem V stadsrecht verleend aan Naarden. In dit stuk is wél sprake van hofvaart op Amsterdam, hoewel Naarden in de praktijk ook naar Leiden ging. Amsterdam zelf had oorspronkelijk hofvaart op Utrecht (recht van Gwijde), later op Haarlem (stadsrecht van graaf Willem IV van 9 december 1342). In de praktijk ging Amsterdam volgens Jan van Hout ook naar Leiden.

Overgaande tot de bestudering van de aard van de autonomie van Amsterdam in de middeleeuwen schenken wij eerst aandacht aan de stedelijke organen met hun wijze van aanstelling, benoeming of verkiezing en hun

rechterlijke, wetgevende en bestuurlijke bevoegdheden.

De schout werd aangesteld door de landsheer of diens baljuw van Amstelland. In de tweede helft van de 15e eeuw werd het schoutambacht evenwel herhaaldelijk aan de stad verpacht vanwege de financiële moeilijkheden van de hertogen van Bourgondië; de schout werd dan gekozen door de burgemeesters, van wie hij in de loop van de 15e eeuw duidelijk de ondergeschikte was geworden, waarna de stadhouder hem de commissie gaf. Hoewel de schout de landsheerlijke vertegenwoordiger in de stad was, had de landsheer bij zijn keuze geen volledige vrijheid: op 21 januari 1395 gaf hertog Albrecht aan Amsterdam het recht, dat de schout om zijn functie te mogen bekleden 7 achtereenvolgende jaren poorter en inwoner van de stad moest zijn geweest. Dit gold overigens ook voor de functies van schepenen en raden (burgemeesters). De schout was de voorzitter van de schepenbank, maar in de periode tot 1409 niet in zaken betreffende de hoge rechtspraak. Tot dit jaar was deze in handen van de in Amsterdam residerende baljuw van Amstelland, die in zijn baljuwschap de criminele zaken behartigde samen met de schouten en schepenen van de ambachten¹¹. In Albrechts oorkonde van 15 maart 1388, waarin allerlei rechten en vrijheden aan de goede lieden van Amstelland en Gooiland werden verleend, staat duidelijk omschreven, dat de schepenen van de ambachten het eigenlijke vonnis formuleerden, terwijl de baljuw de uitvoering van het vonnis op zich nam. Maar betreffende moord, moordbrand, verkrachting, lijkroof en gewapende opstand tegen de landsheer bepaalde de hertog in dit stuk: 'dat soude wi berechten mit onser heerlichede'. Het stadsrecht van 1342 droeg de baljuw op een aanklacht in te dienen bij doodslag van een 'elendich' man, iemand zonder verwanten.

Er zijn enige conflicten over de competentie van de baljuw binnen de stad bekend uit de rekeningen van de baljuwen en rentmeesters van Amstelland en Waterland en de schoutsrekeningen van Amsterdam. In 1360 kreeg de stad van de jonkheer van Blois toestemming om een bepaalde gevangene van de baljuw over te nemen; in 1363 riep de landsheer die van Amsterdam ter verantwoording bij zich, omdat zij de baljuw een gevangene hadden ontgenomen. In 1364 hadden enige poorters de euvele moed om de schout, broer van de baljuw, gevangen te nemen. In 1392 ging schout Dirc Symonsz. naar de hertog en diens raad om vastgesteld te krijgen 'weder Coene (van Oisterwijk, de baljuw) berechten soude binnen Aemstelredamme die zaken van den hoechsten rechte dan Dirc Symonsoen, want si daeromme in sceel waren'. Zowel de baljuw als de schout boekten echter in de 14e eeuw bij hun uitgaven de kosten van de voor de uitvoering van de doodstraf benodigde materialen voor galg en rad en de kosten voor het huren van een huis en het

¹¹ S. J. Fockema Andreae, *Bijdragen tot de Nederlandsche Rechtsgeschiedenis IV* (Haarlem 1900), p. 381-382.

inrichten daarvan als gevangenis ten behoeve van de heer. De schout stond evenals de baljuw door het privilege van hertog Albrecht van 1400, waarop wij nog terugkomen, geheel buiten de verkiezing van de burgemeesters. In 1391 blijkt de schout getuige zijn rekening namens de heer schepenen aan te wijzen, met welke lieden het gerecht van de stad toen overigens geen genoegen nam. In een oorkonde van Albrecht van 26 januari 1399 kreeg de schout machtiging om schepenen en raden aan te stellen, maar van deze taak blijkt later niets meer¹².

De baljuw van Amstelland en Waterland, die het genoemde privilege van 1388 voor Amstelland en Gooiland in Amsterdam moest bezweren ten overstaan van het gerecht van de stad en van twee lieden van de gerechten van elke andere stad of dorp binnen die landen, werd op 15 juli 1409 door hertog Willem VI alle rechtsmacht in Amsterdam ontnomen, ten gunste van de schout. De baljuw bleef blijkens zijn rekeningen wel in de stad resideren. Van 1489 tot 1515 was het recht van nominatie van de baljuw in pand aan Amsterdam gegeven.

Wat betreft de schout kan nog worden gewezen op het aanstellen van een schout van Amsterdam door Jacoba van Beieren in 1418, waarbij zij bepaalde, dat hij alle boeten en andere ontvangsten moest verantwoorden en dat hij $\frac{1}{5}$ deel hiervan als zijn salaris zou mogen behouden, waarvan hij echter ook zijn klerk, bode en knapen zou moeten betalen¹³. In de schoutsrekeningen van de 15e eeuw komt bij de uitgaven ook inderdaad deze 'vijfde penninc' voor en als vertegenwoordiger van de landsheer inde de schout 'tot mijns genadigen heren behoeff' inderdaad diens aandeel in de boeten. In kwesties van eigening van onroerend goed bij achterstallige betaling van een rente daarop treedt de schout in de akten op 'van tsheren wegen'^{14a}.

De schepenen werden in de 14e eeuw namens de landsheer aangesteld door de baljuw. Dit gebeurde reeds aldus in het begin van de 14e eeuw, maar ook blijkt het uit de rekeningen van de baljuwen uit de jaren 1360-1366 en uit de bovengenoemde oorkonde van 15 maart 1388. De baljuw behield deze taak totdat Philips van Bourgondië op 14 april 1449 bepaalde, dat 3 burgemeesters, de 24 raden (of vroedschap) en de 7 schepenen jaarlijks een 14-tal personen moesten voordragen, waaruit de landsheer of diens stadhouder er 7 zou kiezen voor het ambt van schepenen. In haar oorkonde van maart 1477 regelde Maria van Bourgondië het aldus, dat deze voordracht voortaan zou geschieden door de vroedschap van 36 raden.

¹² ARA, Leenkamer no. 324a, fol. 69.

¹³ F. van Mieris, Groot Charterboek der graaven van Holland en Zeeland, IV, p. 455.

^{14a} P. H. J. van der Laan, Inventaris van het archief van de memoriemeesters van de Oude- of St.-Nicolaaskerk te Amsterdam, Amsterdam 1968, reg. 264 (1454) en 378 (1500).

Wat betreft de bevoegdheden van de schepenen kan allereerst worden vastgesteld, dat zij met de schout de hoge, lage en voluntaire rechtspraak in handen hadden, met de boven besproken beperking, dat zij tot 1409 de hoge rechtspraak met de schout onder leiding van de baljuw behartigden. Men kon van een vonnis van een bank in Amstelland en Gooiland in beroep gaan bij de schepenen van Amsterdam. Uit het recht van Gwijde van Henegouwen blijkt, dat schout en schepenen toen reeds het keurrecht hadden, maar in het stadsrecht van 1342 werd de bepaling eraan toegevoegd, dat de keuren aan het einde van het jaar moesten worden vernieuwd. Inderdaad komt het in de keurboeken herhaaldelijk voor, dat het gerecht begin februari de oude keuren bekrachtigde. Dit moet wel in verband staan met de jaarlijkse vernieuwing van het schepencollege. Wagenaar schrijft, dat in zijn tijd (18e eeuw) het nieuwe gerecht jaarlijks op 2 februari de oude keuren bekrachtigde, anders zouden ze krachteloos zijn. Of in 1342 de schepenen ook reeds jaarlijks aftraden is onduidelijk. Op 18 januari 1421 bepaalde hertog Jan van Beieren, dat voortaan alleen op 24 januari keuren mochten worden uitgevaardigd. Aan dit laatste heeft het gerecht zich niet gehouden, want in de keurboeken komen uitvaardigingen en afkondigingen van keuren, dit laatste van het stadhuis of in de beide parochiekerken, verspreid door het jaar voor. Wat betreft het keurrecht kan men in de schoutsrekeningen van 1389-1393 tweemaal constateren, dat de schout naar Den Haag ging om overeenkomstig een hem gegeven bevel nieuwe keuren te laten goedkeuren door de hertog en diens raad. Ook in 1418 komt dit voor. Of dit nu een tijdelijke of een normale gang van zaken was, is niet duidelijk.

Hadden Gwijde van Henegouwen en Willem IV in hun stadsrechten boetearieven voor doodslag, verwonding, mestrekken, vechten e.d. vastgesteld, door het keurrecht, waaraan de raden of burgemeesters sinds het einde van de 14e eeuw ook deel hadden, kon het stadsbestuur zelf boetearieven vaststellen. In de baljuws- en schoutsrekeningen wordt bij de inkomsten het aandeel van de heer in de boeten verantwoord. Volgens het recht van 1342 is dat van de 'vervochtene' boeten $\frac{2}{3}$ deel; van doodslag, vredebraak e.d. komt de boete geheel aan de landsheer. Maar blijkens de genoemde rekeningen kreeg deze ook een aandeel in boeten, gesteld op het overtreden van de stedelijke keuren, zoals in 1351 van het tappen van wijn en in 1356/57 van het verkopen van rogge, beide 'boven den wilcoer van der stede'. Dit moet toch wel worden gezien als een zekere beperking van de stedelijke zelfstandigheid. In de schoutsrekening van 1452/53 wordt vermeld, dat de boete op het mestrekken, reeds door de landsheer vastgesteld op 10 s., in een keur was verhoogd tot 5 lb. en dat de heer hiervan $\frac{1}{3}$, het gerecht en de stad ook elk $\frac{1}{3}$ deel ontvingen. Wij constateren dus, dat het gerecht en de stad ook werkelijk hun aandeel in de boeten ontvingen.

Op 4 november 1411 gaf hertog Willem VI aan schout en schepenen het

recht om over zeelieden en schippers, die op het punt staan uit te zeilen, vlugger recht te doen dan anders geschiedt. Het gerecht van Amsterdam had reeds, misschien zonder geschreven recht, gedurende enige decennia recht gesproken in scheepsrechtelijke zaken, maar tegen het einde van de 14e eeuw werd het recht van de Hamburgse hanze in Amsterdam in Amsterdamse zin omgewerkt en schriftelijk vastgelegd¹⁴. Nog enige bevoegdheden van schout en schepenen kunnen worden genoemd: de schout en twee schepenen of twee schepenen zonder schout kunnen vrede eisen in een vechtpartij; schout en schepenen mogen poorters aannemen (stadsrechten van Gwijde en van Willem IV).

Na schout en schepenen dienen wij aandacht te schenken aan de raden. Aanvankelijk werden zij gekozen door de landsheer of diens baljuw van Amsteland. Sinds het privilege van hertog Albrecht van 16 januari 1400 echter op de volgende wijze: Al degenen die schepen of raad in Amsterdam zijn of geweest zijn (de z.g. oud-raad) kiezen jaarlijks op 1 februari bij meerderheid van stemmen 3 raden, niet onder de 40 jaar; deze 3 kiezen er een vierde raad bij uit de raden van het vorige jaar. Deze vierde raad moet de 3 nieuwe raden de eed afnemen. Aanvankelijk waren de raden slechts helpers van de schepenen bij het bestuur. Het stadsrecht van 1300/01 of 1306 noemt de raden slechts in één artikel: het is de poorters verboden om zonder toestemming van de schepenen en de raden de stad te verlaten met het doel te plunderen of gevangenen te maken, welke bepaling ook in het recht van 1342 voorkomt. In het midden van de 14e eeuw waren de raden reeds belast met de zorg voor de stedelijke financiën en de uitvoering van de publieke werken en met de oppervoogdij over de kerk, weduwen en wezen¹⁵. Door de uitbreiding van stad en bevolking nam hun taak blijkbaar zulke vormen aan, dat in de eerste helft van de 15e eeuw de zorg voor financiën en publieke werken door hen werd gedelegeerd aan thesaurieren en kort daarna een deel van de oppervoogdijtaak aan de weesmeesters (het oudste inbrengregister van de weeskamer is van 1468).

Het oudst bekende stuk, waarin de raden oorkonden, is van 23 februari 1338, een oorkonde van schout, schepenen en raad van Amsterdam, waarin deze verklaren de vrede met Deventer inzake de Katertol enige tijd te zullen verlenen¹⁶. Op 16 oktober 1347 oorkonden zij met de schepenen over de aan Deventer te betalen toltarieven¹⁷. Volgens de baljuws- en rentmeestersrekening van 1346/47 maakten schepenen en raad toen reizen om het geld in te vorderen, dat zij graaf Willem IV hadden voorgeschoten. In het meergenoem-

¹⁴ F. Ketner, *Handel en scheepvaart*, p. 7 e.v.

¹⁵ W. F. H. Oldewelt, *De oorsprong van het college van burgemeesteren te Amsterdam*, in: *Jaarboek Amstelodamum* 36 (1939), p. 16.

¹⁶ G. J. ter Kuile, *Oorkondenboek van Overijssel*, V (1968), reg. no. 1136.

de handvest van Albrecht van 1388 staat als verdere bevoegdheid, dat de oudste van de raden van Amsterdam de baljuw in zijn eed zal staven. In de oorkonde van 7 augustus 1393 kregen de raden van hertog Albrecht het recht om in de Volwijk, benoorden het IJ, heemraden aan te stellen. Pas aan het einde van de 14e eeuw mochten de raden, getuige de eerste keur in het oudste keurboek, met schout en schepenen meewerken aan het uitvaardigen van keuren, een bevoegdheid waarom de poorters reeds in een ongedateerd verzoekschrift, dat van vóór 1342 moet zijn, de landsheer hadden verzocht. De raden worden voor het eerst in een stuk van 1391 burgemeesters genoemd. Later komt ook de benaming van poortmeesters voor. In plaats van de schepenen, wier taak steeds meer tot de rechtspraak werd beperkt, werden de raden de werkelijke stadsbestuurders.

De volgende bevoegdheden van de schepenen en raden tezamen kunnen nog worden vermeld. In zijn oorkonde van 6 december 1390 bepaalde Albrecht, dat een schepen of een raad met een poorter vrede mag maken, terwijl een andere poorter hiervan getuige is. Op 6 april 1392 oorkondde de hertog, dat schepenen en raden jaarlijks een voogd mochten aanstellen op de vitte, die Amsterdam op Schonen van de koning van Zweden in 1368 had verkregen. De voogd moest aldaar het Amsterdamse recht toepassen. Hertog Willem VI gaf op 4 november 1411 aan de raden het recht om met een of twee schepenen buiten de landsheer om poorters aan te nemen; raden en schepenen mochten jaarlijks 4 of 5 poorters kiezen tot keurmeesters van de lakens. In 1499 werd in een keur een presentiegeld ingesteld voor schout, burgemeesters en schepenen van 1 stuiver voor elke functionaris per vergadering, terwijl een boete voor absentie moest worden betaald. Een vaste wedde werd pas in het begin van de 17e eeuw ingevoerd.

Het gebied van de stedelijke vrijheid, waarbinnen schout, schepenen en burgemeesters ('mijne heeren van den gerechte') hun bevoegdheden konden uitoefenen, werd in het stadsrecht van 1342 precies door limieten afgebakend. Op 7 januari 1387 gaf Albrecht, zoals gezegd, verlof om de vrijheid met 100 roeden te vergroten. In zijn oorkonde van 15 juli 1409 vergrootte Willem VI de vrijheid van Amsterdam over het IJ, terwijl Maximiliaan in zijn oorkonde van 6 februari 1489 aan de stad het recht verleende om ook nog binnen een gebied van 1000 roeden buiten de stadsvrijheid misdadigers te vangen en misdadigers buiten dit gebied te verbannen. Zodoende kwamen er Amsterdamse banpalen te staan in het gebied van de rondom de stad liggende ambachten.

Tenslotte moeten wij van de stedelijke instellingen de vroedschap bespreken. Er zijn bij de ontwikkeling van deze instelling twee fasen te onderscheiden¹⁸. De 'ghemeente poerte' of 'ghemene stede', voor het eerst voorkomend in een

¹⁸ Gemeentearchief Deventer; tegenstuk van Deventer op Gemeentearchief Amsterdam.

oorkonde van 22 april 1360, waarin zij met schepenen en raad een overeenkomst sluit met de burggraaf van Leiden, was waarschijnlijk een groepering van ongeregelde samenstelling, van gegoede burgers en oud-magistraten. Later wordt zij, het eerst in twee stukken van 31 juli 1416, de 'wijsheide, vroetscippe ende rijchede' genoemd. In deze stukken van 1416 gaf zij consent aan renteverkoop door schout, schepenen en raden¹⁹. Naast deze groepering ontstond, misschien kort na 1425, een tweede, de vroedschap van 24 raden, gekozen door de oude wijsheid. In zijn reeds genoemde oorkonde van 14 april 1449 erkende Philips van Bourgondië het bestaan van beide lichamen. In het stuk van maart 1477 erkende Maria van Bourgondië eveneens het bestaan van de eerste groepering, aangeduid als wijsheid, rijkdom of alinge gemeente, die toen reeds een nieuwe vroedschap van 36 raden had gekozen. Deze 36 kregen toen het recht van coöptatie. Beide groeperingen bestonden dus tegelijkertijd en gaven beide toestemming tot het uitvaardigen van keuren. De oude wijsheid trad echter langzamerhand naar de achtergrond en verdween tenslotte. Het tweede lichaam had, zoals gezegd, het presentatierecht voor de 7 schepenen. In een keur van 1480 worden 'de 36' vroedschap genoemd, in een keur van 1484 duidt men het gerecht, de 36 en zij die in het gerecht zijn geweest tezamen aan met vroedschap.

Na deze uiteenzetting over de stedelijke instellingen met hun bevoegdheden volgt nu aan de hand van een aantal voorbeelden een overzicht van de rechten van de stad of haar ambtenaren op economisch, fiscaal, politiek, bestuurlijk, militair, religieus en cultureel gebied. Allereerst de economische rechten. Op 27 oktober 1275 verleende graaf Floris V van Holland en Zeeland aan de 'homines manentes apud Amestelledamme' (oudste vermelding van de stad) vrijheid van tol in zijn landen, hetgeen hij bevestigde op 7 februari 1292. Dit tolprivilege is later herhaaldelijk bevestigd. Op 22 mei 1304 is er reeds sprake van marktrecht, dat de stad toen tijdelijk werd ontnomen²⁰. In de 15e eeuw werden er jaar-, week- en dagelijkse markten gehouden. Een formeel toestaan van dit recht is niet bekend. Op 15 december 1389 gaf de hertog aan de stad in erfpacht het recht van de maat en het z.g. gouden water, het grafelijk water zowel binnen als buiten de stad (deel van Amstel en IJ). Beschikte de landsheer in 1387 nog vrij over de visserij van de sluizen binnen de stedelijke vrijheid, op 15 juli 1409 stond Willem VI dit recht af aan

¹⁹ R. Feenstra, *Les villes des Pays-Bas septentrionaux. Histoire des institutions administratives et judiciaires*, in: *La ville. Première Partie*, in: *Recueils de la Société Jean Bodin*, VI (Brussel 1954), p. 625-626; doctoraal-scriptie van J. W. Vink, *De vroedschap van Amsterdam in de middeleeuwen*, 1953, getypt exemplaar op het Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam.

²⁰ W. F. H. Oldewelt, *Inventaris van de archieven van de Huiszittenhuizen*, Amsterdam 1929, reg. no. 9 en 10.

²¹ F. van Mieris, a.w., II, p. 40; J. Wagenaar, *Geschiedenis van Amsterdam*, I (1760), p. 36.

Amsterdam. Er is geen privilege bekend, waarin de landsheer het waagrecht aan de stad heeft overgedragen, maar in de oudste keuren, die in 1413 zijn geboekt, blijkt de stad over dit recht te beschikken. Op 2 januari 1394 verkreeg de stad van Albrecht vrijheid van de stapel van Dordrecht.

Ook de stadsgrond was niet zonder meer eigendom van de stad of van de poorters, althans niet geheel. Het grondbezit van de Van Amstels en van Persijn in Amsterdam is aan de grafelijkheid van Holland gekomen. De graven uit de 14e eeuw gaven deze gronden in erfpacht uit. In een aantal transportakten komen inderdaad 's heren tijnzten voor op huizen en erven in de Warmoesstraat en de Nes. In de rentmeestersrekeningen van Amstelland zien wij regelmatig inkomsten van de hofsteden, o.a. op de sluizen, vermeld, evenals van de drie grafelijke molens in de stad; voorts inkomsten uit grafelijke rechten als het veer naar de Volewijk, de biertol, de vierdermate (het ijken van inhoudsmaten), de zoutmaat, de wissel en de gruit. Op 21 januari 1395 gaf Albrecht aan de stad in erfpacht de tijnzten, die hij van de hofsteden in Amsterdam inde. Wij constateren dus, dat de economische autonomie wel aan enige beperkingen onderhevig was.

De gilden stonden onder toezicht van de stedelijke overheid. Vele keuren betreffen deze corporaties; in 1389/90 verbood men de gilden ordonnanties te maken buiten het gerecht om.

Economische overheersing door de stad van het omringende platteland blijkt o.a. uit het verbod van Willem V in zijn oorkonde van 28 december 1351 om laken te bereiden binnen 3 mijl rondom de stad²¹, en uit het bevel van Philips van Bourgondië van 30 augustus 1452, dat binnen een gebied van 1/4 mijl buiten de stad geen bier of wijn mag worden getapt of gedronken dan tegen betaling van de normale stedelijke accijnzen.

Muntrecht verwierf Amsterdam niet, maar toen hertog Albrecht in 1388 en 1393 in een monetaire crisisperiode muntordonnanties uitvaardigde, bezegelden Hollandse en Zeeuwse steden, waaronder Amsterdam, deze stukken. Op 28 december 1351 droeg Willem V aan de stad over het recht van de wissel²¹. Of dit recht toen inderdaad aan de stad kwam, is onduidelijk; de landsheer behield inkomsten uit de wissel, maar bovendien is er in 1440 sprake van het verlenen van een vergunning door Philips van Bourgondië aan o.a. Amsterdam om zelf wisselaars aan te stellen.

Van fiscale aard zijn de volgende rechten. Het stadsrecht van 1300/01 of 1306 geeft de poorters voor hun onroerend goed buiten de stad een zekere, niet geheel duidelijke vrijdom van belasting; dat van 1342 eveneens, behalve van o.a. jaarschot en waterstaatslasten. Hiernaar en naar de betaling van bede door Amsterdam in het algemeen zou eens een nader onderzoek moeten worden ingesteld. Blijkens de rentmeestersrekeningen van Amstelland inde

²¹ ARA, Leenkamer no. 19, fol. 14.

de stad in 1359/60 steeg- en straatgeld. In zijn oorkonde van 1 oktober 1398 gaf hertog Albrecht aan schepenen en raden het recht om redelijke accijnzen te heffen op alle goederen, die binnen de stad of de haven zijn of zullen komen, en om boete te stellen op overtreding ervan. De schout moest zorgen voor de naleving van de accijnsordonnanties en moest de overtreders beboeten. Dit recht was een compensatie voor de onkosten van Amsterdam voor Albrechts Friese onderneming. Op 26 juni 1401 machtigde de hertog de raden om accijnzen op bier en andere goederen te heffen. Schout en schepenen dienden te zorgen voor de naleving. Philips van Bourgondië gaf op 16 mei 1452 toestemming om het haven- of paalgeld te verhogen, terwijl hij op 25 juli van dat jaar Amsterdam ontsloeg van het betalen van een tienjarige bede en van betaling van bepaalde lijfrenten, dit in verband met de grote brandschade, waaronder de stad toen gebukt ging. In 1498 delegeerden de raden of burgemeesters hun taak op het gebied van de accijnzen aan een speciaal college onder hun toezicht, de accijnsmeesters, die belast werden met het innen van de stedelijke accijnzen op wijn, bier en koren.

In verband met de fiscale rechten van de stad dient te worden opgemerkt, dat sommige privileges, aan Amsterdam verleend, duidelijk een landsheerlijke tegenprestatie zijn voor een door de stad aan de landsheer bewezen dienst, voor kwijschelding van rentebetaling van aan de landsheer geleende gelden of voor inwilliging van een bede (bijv. de reeds genoemde stukken van 15 juli 1409 en 4 november 1411). Op 1 september 1351 beloofden een aantal Hollandse steden, waaronder Amsterdam, aan Willem V, met wie zij kort daarvoor een bijzonder verbond waren aangegaan, diens schulden te zullen betalen, waartegenover de hertog hun bepaalde grafelijke inkomsten en goederen in pand gaf²². Hij vergunde de steden enige personen aan te stellen om deze panden te beheren. De rekening van de baljuw van Amsteland werd in 1351 afgehoord ten overstaan van edelen maar ook van steden, waaronder Amsterdam. Daarentegen was de stad aan het einde van de 15e eeuw evenals enige andere Hollandse steden financieel geheel gebonden aan de landsheer, die de steden o.m. had gedwongen ten behoeve van hem méér renten te verkopen dan zij konden opbrengen. Op 10 november 1494 gaven Maximiliaan en Philips de Schone aan Amsterdam voor een jaar uitstel van betaling van achterstallige renten²³. In pand gegeven inkomsten waren slechts ten dele werkelijk aan de stad gekomen. Maximiliaan had als tegenprestatie in februari 1489 de stad nog twee privileges verleend, Philips evenwel trok enige privileges in, zij het tijdelijk.

Onder politieke rechten rekenen wij in de eerste plaats het recht, al of niet

²² F. van Mieris, a.w., II, p. 801.

²³ I. Prins, *Het faillissement der Hollandsche steden: Amsterdam, Dordrecht, Leiden en Haarlem in het jaar 1494*, Amsterdam 1922, p. 11.

formeel toegestaan, om zelfstandig overeenkomsten te sluiten. Op 16 oktober 1347 gingen schepenen en raad van Deventer en van Amsterdam, zoals gezegd, een overeenkomst aan tot oplossing van de geschillen inzake de betaling door Amsterdammers van de Katertol aan Deventer. In een oorkonde van 30 april 1355 beloofde het stadsbestuur aan Willem V nooit meer zonder zijn toestemming zich met iemand te verbinden²⁴. Schepenen, raad en 'die ghemene stede' van Amsterdam sloten op 22 april 1360 een overeenkomst met Dirk van Wassenaar, burggraaf van Leiden, over de aan hem te betalen tol, volgens uitspraak van twee edelen uit de omgeving van de graaf. Van deze overeenkomst bestaan twee stukken, n.l. uitgaande van de stad Amsterdam en van de burggraaf; op 30 april bevestigde hertog Albrecht deze overeenkomst in een oorkonde, getransigeerd door het stuk van de burggraaf. Dit transfix kan betekenen, dat de landsheer over dit soort van rechtshandelingen althans toen een zekere supervisie had. Met Jan van Blois, heer van Schoonhoven en Gouda, sloot Amsterdam op 20 juli 1367 ook een tolovenkomst. In ditzelfde jaar kon Amsterdam, hoewel zelf geen Hanzeaat, meedoen aan het verbond en de oorlog van de Hanze tegen Denemarken. Op 9 maart 1377 ratificeerde de stad alle verdragen tussen de Hanze en de koning van Denemarken ter beëindiging van deze oorlog gesloten²⁵. In 1461, 1464 en 1469 sloot de stad overeenkomsten met resp. Utrecht over betaling van lijfrenten, met Haarlem over het recht van exue en met Zwolle over tolvrijheid.

Onder de hertogen Willem V en Albrecht komt Amsterdam herhaaldelijk voor bij de grafelijke raden – edelen en steden –, die aanwezig waren bij het uitvaardigen van oorkonden of zelfs grafelijke stukken medebezegelden, ook als de desbetreffende rechtshandeling niet op de stad betrekking had. Een nader onderzoek naar de afvaardiging van Amsterdam in de Staten van Holland dient te worden ingesteld.

Thans besteden wij enige aandacht aan rechten, die betrekking hebben op het statuut der bewoners van de stad. Allereerst staat het vast, dat er in de eerste helft van de 14e eeuw Amsterdammers waren, die aan de graaf keurmede verschuldigd waren, een blijk dus van persoonlijke onvrijheid, die evenwel kon worden afgekocht. In 1330 komt tweemaal deze afkoop door Amsterdammers voor²⁶. In de rentmeestersrekeningen van 1343/44 en 1347 is er regelmatig sprake van. Op 27 mei 1346 bepaalde Margaretha van Henegouwen, dat een poorter van Amsterdam alléén tot betaling van keurmede kan worden aangesproken ten overstaan van schout, schepenen en twee magen van de keurmedeplichtige. In het reeds eerder genoemde privilege van

²⁴ ARA, charters Grafelijkheid Holland, verz. Suys, doos 2; Inventaris van Suys, fol. 21v, no. 1.

²⁵ Oorspronkelijk: Rijksarchief Kopenhagen.

²⁶ ARA, Leenkamer no. 6, fol. 8 en 10.

28 december 1351 gaf Willem V aan de bewoners en poorters van Amsterdam vrijdom van keurmede²¹.

Zoals gezegd mochten volgens het stadsrecht van 1342 schout en schepenen en volgens het stuk van Willem VI van 1411 ook de raden buiten de graaf om poorters aannemen; na 6 weken moest een nieuwe poorter in de stad wonen. Een poorter mocht jaarlijks tweemaal 6 weken buiten de stad zijn voor agrarische werkzaamheden. In de bovenvermelde oorkonde van 30 april 1355 beloofde het stadsbestuur geen buiten- of landpoorters meer te zullen aannemen²⁴.

Voorts geven wij nog enige voorbeelden van rechten, die de persoon van de Amsterdammer direct betroffen. In het stadsrecht van 1342 werd het verboden in Holland benoorden de Maas, behalve in de vrije steden, op een poorter van Amsterdam of op zijn goed beslag te leggen vanwege schade of schuld, waarin hij niet had toegestemd, dus een beperking van het repraesailrecht. Op 26 juni 1401 bepaalde Albrecht, dat geen poorter van Amsterdam ergens in ditzelfde gebied gearresteerd of in rechte mag worden aangesproken vanwege enige breuken dan binnen Amsterdam, waar de zaak door de schepenen moet worden berecht. Hierbij verleende de hertog dus het ius de non evocando. Geweldpleging of vervoer van gestolen goed zijn hierbij echter uitgezonderd. In het recht van 1342 wordt verder bepaald, dat de stad een poorter, die buiten de vrijheid in nood verkeert, te hulp zal komen en dat men een poorter niet kan dwingen tot het gerechtelijke tweegevecht.

Margaretha van Henegouwen oorkondde op 29 mei 1346, dat een poorter van Amsterdam, die een doodslag pleegt buiten de stad en die zich met de magen van de dode verzoent, aan de grafelijkheid van Holland niet meer schuldig zal zijn dan tien pond boete en tien pond voor landwinning, de betaling, die de wegens doodslag veroordeelde moest doen om weer vrij in het land te mogen vertoeven. Als een poorter zijn leven verbeurt, bijv. voor doodslag of vredebraak, dan zal hij aan de graaf niet meer verbeuren dan de helft van zijn goed; de andere helft zal blijven aan zijn vrouw, wettige kinderen of erfgenamen. Hiermee gaf Willem V in zijn privilege van 13 mei 1355 een verzachting aan het recht van 1342, waarin sprake was van 20 pond bij doodslag en alle goederen bij vredebraak. Geen poorter van Amsterdam mag in Holland, Zeeland of West-Friesland ter zeventuig worden gedaagd dan op kosten van hem, die in het ongelijk wordt gesteld, aldus de oorkonde van Jan van Beieren van 18 januari 1421.

Rechten van bestuurlijke aard zijn reeds aan de orde gekomen bij de bevoegdheden van de stedelijke instellingen. Hier kunnen nog de volgende rechten worden vermeld. De stad mag volgens een artikel in het recht van 1342 het recht behouden om de school, het schrijfbacht, waaronder de functie van stadsclerk of secretaris moet worden verstaan, en de kosterij binnen de stadsvrijheid te geven aan wie zij wil. Dit betekende kennelijk nog niet, dat

ook alle inkomsten uit deze drie zaken de stad automatisch toevielen, want Richard Vlec, de bekende grafelijke klerk, was met de inkomsten hieruit reeds begiftigd, totdat op 17 augustus 1351 Willem V ze hem ontnam en ze aan de stad overdroeg²⁷.

Op 21 januari 1395 kreeg de stad van hertog Albrecht de beschikking over het bodeambt, terwijl Willem VI op 15 juli 1409 oorkondde, dat de stad alle officiën, diensten en goederen, door haar reeds langer dan 50 jaar gebruikt, altijd tot haar voordeel mag blijven gebruiken. In later tijd is de beschikking over vele van deze stedelijke officiën e.d. in Amsterdam en in andere steden in handen geraakt van dienaren van de hertog van Bourgondië, zodat Karel de Stoute op 10 maart 1470 na klachten van deze steden bepaalde, dat deze in het bezit en gebruik ervan zouden blijven. In Amsterdam ging het om de school, het schrijfbambacht, de kosterij, het bodeambacht, het gouden water, het plaatsens van zeetonnen en het recht om lastgeld te heffen.

Het beheer van de Amstelsluizen in de Middeldam binnen de stad had Amsterdam niet in eigen hand. Op 27 oktober 1387 deed Albrecht uitspraak in een geschil tussen lieden uit het Aasdom in Amstelland en bewoners van de dam inzake de verlegging van de sluizen, waardoor ook het Aasdom uitwaterde. Het gerecht van Amsterdam blijkt in dit stuk dit beheer te hebben samen met de heemraden en sluismeesters van het Aasdom.

Inzake de militaire rechten moet worden opgemerkt, dat van een algemene beperking van de heervaart of een algemeen vastleggen van het aantal te leveren manschappen niets bekend is. Wel weten wij van sommige speciale gevallen met hoeveel mannen Amsterdam de graaf moest dienen, bijv. in 1398 bij de Friese expeditie van Albrecht: 350 gewapenden, 5 timmerlieden, 5 smeden, 5 metselaars en 20 boogschutters²⁸. In de baljuwsrekening van 1356/57 wordt bij de inkomsten de boete vermeld, die aan 13 Amsterdammers was opgelegd, omdat zij niet aan de heervaart op de Hogewoerd hadden deelgenomen. Hierboven is reeds gesproken over de burgerwacht. Schout, schepenen en raden vaardigden in 1394, 1413 en 1480 schuttersbrieven uit, hetgeen duidt op het – niet formeel verleende – recht om een stedelijke militie te vormen. In 1382 bestond reeds de oude schuttersdoelen. Een officieel verleend recht om de stad te ommuren is onbekend, maar in de oorkonde van Willem III van 22 mei 1304 is reeds sprake van de vesten, die dan bij wijze van straf moeten worden afgebroken²⁹. In een schepenakte van 1377 wordt de 'sciltraminge' vermeld, een palissadering aan de Oudezijds Voorburgwal. Vele malen is er in 14e en 15e eeuwse akten melding van poorthuizen. De aanleg van een (nieuwe?) stenen ommuring werd na herhaalde landsheerlijke aanmaningen begonnen in 1481.

²⁷ ARA, Leenkamer no. 19, fol. 13v.

²⁸ ARA, Leenkamer no. 323, fol. 1 en 21.

Betreffende de stedelijke bevoegdheden op religieus en cultureel terrein, waarover overigens niet zoveel bekend is, kan eerst worden verwezen naar hetgeen reeds is gezegd over de school en de kosterij. In de oudste keuren komt het verhuren of begeben van de kosterij inderdaad voor. In de oorkonde van 5 mei 1334 van graaf Willem III blijkt de parochiekerk van Amsterdam te zijn afgescheiden van de Ouder- en Nieuwer Amstelse kerken²⁹. Het patronaatsrecht van de kerk van Amsterdam berustte bij de graaf, die het in 1373 aan het Hofkapittel in Den Haag overdroeg. Dit patronaatsrecht omvatte later ook de Nieuwe Kerk, de tweede parochiekerk. In de meermalen aangehaalde oorkonde van 28 december 1351 verklaarde Willem V, dat hij het pastoraat slechts zou verlenen aan iemand die is geboren in 'Noord-Holland' of in Amstelland en dat de begunstigde in beginsel in de stad moest wonen³¹. De raden of burgemeesters fungeerden als opperkerkvoogden en stelden de kerkmeesters aan. Deze moesten, evenals de gasthuismeesters, jaarlijks rekening en verantwoording afleggen aan de burgemeesters, die bovendien toestemming moesten geven voor nieuwe werken en voor allerlei rechtshandelingen. Verscheidene keuren betreffen de orde in de kerk en op het kerkhof.

Tenslotte nog een opmerking over enige symbolen van de stedelijke autonomie. Het oudste overgebleven exemplaar van het stadszegel is bevestigd aan de bovenvermelde overeenkomst met de burggraaf van Leiden van 1360. Het wapen van Amsterdam komt het eerst voor op het stedelijke secreetzegel van 1416. Op 11 februari 1489 schonk rooms-koning Maximiliaan aan de stad het recht om boven het stadswapen de kroon van het Duitse Rijk aan te brengen. De stadsklok komt vele malen voor in de keuren, die na klokgelui moesten worden afgekondigd. Van kort na 1395 dateert het oudste stadhuis van Amsterdam, gebouwd op grond, die het stadsbestuur daartoe van het ernaast gelegen Oude Gasthuis had gekocht³⁰. Overigens had ook de landsheer, althans in de 14e eeuw, in de stad een huis tot zijn beschikking, waarvan de ligging onbekend is. In 1345 komt schepen Jan Pont voor als 'mijns heren waert tot Aemstelredamme'.

²⁹ F. van Mieris, a.w., II, p. 562.

³⁰ W. F. H. Oldewelt, Amsterdam's oudste raadhuis, in: Jaarboek Amstelodamum 28 (1931), p. 13-29.

De ontwikkeling van Gorinchem's stedelijke autonomie in de middeleeuwen

Bronnen en literatuur

A. Archivalia

Tweeërlei archieven staan ter beschikking: het archief van de graven van Holland en van de grafelijke bestuursorganen in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage en het stadsarchief van Gorinchem ter plaatse. De toestand dezer archieven is redelijk goed te noemen. Een archief van de heren van Arkel, dat ten deze ook van belang had kunnen zijn, is helaas niet meer voorhanden.

In het stadsarchief van Gorinchem zijn registers van oude handvesten en privilegiën, ook van keuren en ordonnantiën uit de 14de, 15de en 16de eeuw (6 dln. – nrs. 314-319 in de inventaris van Jhr. dr. H. J. L. Th. van Rheineck Leyssius). Er is een klein keurboek en een groot keurboek (2 dln. – nrs. 131 en 132 van dezelfde inventaris). Het ontbreken van stadsrekeningen vóór 1514 valt te betreuren.

B. Litteratuur

Dirck Frankensz. Pauw alias Theodericus Pauli of Theodericus Franconis schreef in de 15de eeuw een 'Kronycke des lants van Arckel ende der stede van Gorcum', die de moderne onderzoeker ter beschikking staat in een uitgave van dr. H. Bruch, als onderdeel van diens proefschrift (Diss. Amsterdam 1931). Bovendien is van de hand van Dirck Frankensz. Pauw een 'Chronicon Hollandiae', lopend tot 1467. Uiteraard moeten deze kronieken met voorzichtigheid en kritische zin worden gebruikt. Hetzelfde geldt van:

Abraham Kemp's 'Leven der Doorluchtige Heeren van Arkel, ende Jaar-beschrijving der stad Gorinchem, Heerlijkheyd ende Lande van Arkel, onder desselvs Heeren, ook onder de Graven van Holland, tot den jare 1500...' uitgegeven door zijn zoon Henrik Kemp (Gorinchem 1656) en

Cornelis van Zomeren 'Beschrijvinge der stad Gorinchem en lande van Arkel...' (Gorinchem 1757).

A. Kemp en C. van Zomeren mag het tot verdienste worden aangerekend, dat zij belangrijke handvesten hebben opgenomen.

Overigens staan de 'Middeleeuwsche Rechtsbronnen van Gorinchem' degene, die er kennis van wil nemen, ten dienste in een uitgave van de genoemde dr. H. Bruch (Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht – Derde reeks no. 8, Utrecht 1940). Het is deze uitgave, die de voornaamste grondslag vormt van de onderhavige studie. Alle gegevens zijn in feite aan deze uitgave ontleend voor zover in de voetnoten niet naar andere publicaties is verwezen.

Gorinchem onderscheidt zich van de meeste andere Hollandse steden doordat het lange tijd – veel langer dan Amsterdam – een eigen heer heeft gehad.

Boudewijn graaf van Bentheim uit het Hollandse huis was heer van Gorinchem omstreekt 1220, toen zijn mannen te Gorinchem wonende van graaf Willem I tolvrijdom voor heel Holland verkregen; zo ook in 1224, toen Floris IV dit privilege bekrachtigde. In 1282 blijkt de heer van Arkel de plaats van de graaf van Bentheim als heer van Gorinchem in te nemen. De heren van Arkel bleven in deze positie tot 1412, toen hun heerschappij ineens stortte, toen zij voor Willem VI, graaf van Holland, moesten wijken.

Onzeker is de oorsprong van het gezag van de graaf van Bentheim in Gorinchem; even onzeker de wijze, waarop diens rechten aan het huis Arkel zijn overgegaan. Daar Boudewijn, graaf van Bentheim, een telg was uit het Hollandse gravenhuis, een volle neef van de graven Dirk VII en Willem I van Holland, ligt het echter voor de hand, dat het gebied, waarin Gorinchem lag, Hollands geweest moet zijn vóór de Bentheimse periode, dat – om het anders uit te drukken – het gezag van de graaf van Bentheim, later van de heer van Arkel zijn oorsprong vond in de grafelijkheid van Holland.

In feite heben de graven van Holland hun greep op Arkel nimmer prijs gegeven. Sinds 18 april 1290 hielden de heren van Arkel hun burcht te Gorinchem van de graven van Holland in leen, terwijl hun gebied overigens een allodiale heerlijkheid vormde. Een allodiale heerlijkheid is uiteraard iets anders dan een soevereine, rijksonmiddellijke heerlijkheid. Met dit vast te stellen, raakt men aan een teer punt. M.i. is er onvoldoende reden om in de heer van Arkel een kleine rijksonmiddellijke soeverein te zien met een beperkt gebied. Zijn positie mag dunkt me min of meer op één lijn gesteld worden met die der bannerheren in de graafschap Zutphen, op wier rijksonmiddellijke terecht het nodig is afgedongen¹. Jhr. mr. Th. van Riemsdijk heeft in 'De Tresorie en Kanselarij van de graven van Holland uit het Henegouwsche en Beyersche huis' ('s-Gravenhage 1908) een lijst van personen gepubliceerd, die door graaf Willem V en diens gemalin in 1353 van livrei waren voorzien². In deze lijst gaan aan de ridders de 'Baenrosencleder' vooraf. Onder de 'baenrosen' staat hier de heer van Arkel als eerste onmiddellijk na de graaf zelf. Zo zij dan met betrekking tot de stad Gorinchem onderscheid gemaakt tussen de graaf van Holland als soevereine heer (territoriale vorst) en de heer van Arkel als locale heer met een grote mate van zelfstandigheid.

'De oorsprong van Gorinchem is duister' aldus H. Bruch. Wat zich ter plaatse heeft afgespeeld vóór graaf Willem I het genoemde tolprivilege verleende is onbekend. Met dit privilege vangt – zo mag men het stellen – de geschiedenis van Gorinchem aan. De tolvrijdom door Willem I omstreeks 1220 aan de

¹ Zo door prof. dr. J. Ph. de Monté ver Loren in een studie getiteld 'Gegevens over de verhouding van de heerlijkheid Bronkhorst tot het Heilige Roomse Rijk en tot het graafschap Zutphen voor 1570' in: Bijdragen en Mededelingen van Gelre 56 (1957), blz. 125-165.

² Th. van Riemsdijk, a.w., bijlage VI, blz. 399.

*Kaart van Gorinchem, onderdeel van een grotere kaart door Pieter Sluyter, 1553.
Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage.*

mannen van de graaf van Bentheim te Gorinchem toegekend, door Floris IV in 1224 bekrachtigd moet de ontplooiing van de handel ten goede zijn gekomen. Kennelijk bestond hier een nederzetting van kooplieden, die de kiem in zich droeg van een stedelijke ontwikkeling.

Wie zich voor deze ontwikkeling interesseert, zal er goed aan doen de oudste kaart van de stad in ogenschouw te nemen, getekend door de landmeter Pieter Sluyter in 1553³. Deze kaart toont nog vele kenmerken van het laat-middeleeuwse stadsbeeld. Op het eerste gezicht valt de grote rol op, die het water speelt. Gorinchem ligt aan de Merwede, daar waar een tweede rivier, de Linge, in deze stroom uitmondt. Een gunstiger ligging voor scheepvaart en visserij kan men zich nauwelijks indenken. De Lingemond vormt voor koopvaarders en vissers de haven, die zij nodig hebben.

Treffend is, dat de Linge Gorinchem in twee ongelijke delen scheidt. Het Westelijke gedeelte is het grootst en het belangrijkste. Daar liggen de kerk en het grafelijke kasteel. Echter wil de traditie, dat de oude burcht van de heren van Arkel ten Oosten van de stad zou hebben gestaan⁴.

Aandacht verdient in dit verband een verklaring, die negen inwoners van Gorinchem, in leeftijd variërende van 51 tot 79 jaar, 28 september 1551 op verzoek van Walraven van Arkel, heer van Heukelum, voor schepenen van Gorinchem hebben afgelegd⁵. Het gebied ten Oosten van de haven is volgens hun eenparig getuigenis altijd aangeduid als 'in't graeffschap van Benthem'. Aan de Westzijde wordt als naam gegeven: 'groot Gorinchem'. Naar alle schijn wordt de historicus hier geconfronteerd met een indeling, die van bischoppelijke en grafelijke residentiesteden bekend is. In de eigenlijke residentie met bijbehorend gebied heeft geen ander dan de landsheer het voor het zeggen. Daarnaast ligt dan de stedelijke gemeenschap met een eigen stadsbestuur⁶.

Wat Gorinchem betreft is voor deze indeling geen aanknopingspunt te vinden in authentieke middeleeuwse bronnen: een aanwijzing dat Gorinchem-West en Gorinchem-Oost in bestuurlijk opzicht al heel vroeg zijn gecombineerd. Vermoedelijk hangt dit samen met de overgang van Bentheim's heerschappij

³ Alg. Rijksarchief 's-Gravenhage, Kaarten van Nederland, Inventaris Hingman (1871) no. 2453. Zie de bijgevoegde afbeelding.

⁴ W. F. Emck Wz. 'Kroniek van Gorinchem 1230-1927' (Gorinchem 1929) blz. 10: 1267 Jan van Arkel sticht aan de Oostzijde der stad (thans het Wijdschild) 'den Keizerlijken burcht der Arkel's'. Helaas ontbreekt hiervoor alsnog een deugdelijk bewijs. Het woord 'Keizerlijk' is stellig van het goede teveel.

⁵ Alg. Rijksarchief 's-Gravenhage, Rechterlijk archief van Gorinchem F XIV no. 13 alias 538-398/399. Dr. A. W. E. Dek vestigde de aandacht op deze akte in het maandblad 'De Nederlandsche Leeuw', 83 (1966), kol. 286, maar geeft een verkeerd jaartal.

⁶ Binnen het graafschap Holland biedt 's-Gravenhage, dat weliswaar geen stadsrecht bezat, in dit opzicht toch een typisch voorbeeld: Binnenhof, Buitenhof en naaste omgeving stonden onder grafelijk gezag; het plaatselijk bestuur van Den Haag had er geen zeggenschap.

op Arkel. Uiteraard bemoeilijkt het ontbreken van nadere gegevens een juiste interpretatie van de aangehaalde akte. De gebeurtenissen, waarvan zij als het ware een verre echo vormt, onttrekken zich aan onze waarneming⁷.

Als stad vertoont Gorinchem zich in de jaren 1287-1288. In een oorkonde van 1 juli 1287 is sprake van de mannen van de heer van Arkel 'ville sue de Gorichem ac in libertate ejusdem commorantibus' (van zijn stad Gorinchem en in derzelver vrijheid verblijvende); 14 januari 1288 van Gorinchem als 'oppidum' (stad) en van de inwoners als 'oppidani' (stedelingen)⁸. In 1349 blijkt de stad een eigen zegel te voeren, dat ter waarmerking aan oorkonden wordt gehecht, die van het stadsbestuur uitgaan. Het is een ontwijfelbaar teken van de zelfstandige rechtspersoonlijkheid, van de autonomie van de stad. Het eerste handvest voor Gorinchem, het eerste stadsrecht dateert echter pas van 1382. Nadien zijn nog meer van zulke handvesten verleend. Ze worden achtereenvolgens gegeven door:

Otto van Arkel 11 november 1382 – Willem VI van Holland 7 april 1407 – Reinald IV van Gelre 25 augustus 1409 – Willem VI opnieuw 24 augustus 1412 (2 x) – Philips van Bourgondië 2 november 1425, gevolgd door een belangrijke ordonnantie op 24 mei 1454 – Karel de Stoute 20 maart 1459.

Ten slotte zou Philips II bij een verordening van 26 oktober 1557 te Gorinchem een vroedschap instellen en 28 september 1560 de verkiezing van die vroedschap wijzigen.

De bekende Arkelse oorlog tussen de graaf van Holland en de heer van Arkel in het begin van de 15e eeuw gevoerd, waarbij ook de hertog van Gelre betrokken raakte, is voor de stedelijke ontwikkeling van Gorinchem van groot belang geweest. De stad moest zich in 1412 definitief aan het gezag van de graaf van Holland onderwerpen. Ze ondervond in 1454, in een conflict met Philips van Bourgondië geraakt, maar al te duidelijk, welke macht over haar gesteld was: Gorinchem had zich te voegen in de verplichtingen van een Hollandse stad.

H. Bruch constateert: 'Bij Holland gevoegd gaat Gorinchem achteruit: het is niet meer de voornaamste stad van een klein gebied, maar een der vele steden van een groot gebied geworden.' Enerzijds moge dit waar zijn, men dient er toch ook niet blind voor te zijn, dat in de periode vóór 1412, zoals nog nader

⁷ Het is de verdienste van de heer H. van Hoogdalem Hzn. de onderhavige akte onlangs in een lezing voor de vereniging Oud Gorcum aan een nadere beschouwing te hebben onderworpen. Het betoog van de heer van Hoogdalem, die tot een eigen visie is gekomen, zullen de lezers van 'Holland' later onder ogen krijgen.

⁸ Met termen als 'villa' en 'oppidum' moet men uiterst voorzichtig zijn. Zij staan voor vaag omliggende begrippen. Villa kan even goed een dorp aanduiden als een stad. In combinatie met 'libertas' (vrijheid) valt echter aan een stad te denken (vergel. het Franse 'ville'). Oppidum betekent altijd wel wat meer dan een eenvoudig dorp. Men kan het een stad noemen, mits men daarbij in aanmerking neemt, dat van stadsrecht nog geen sprake behoeft te zijn.

zal blijken, de steeds ter plaatse aanwezige heer uit het huis Arkel een volledige ontplooiing van Gorinchem's stedelijke autonomie in de weg stond. Wie de bestuursinrichting van Gorinchem in de middeleeuwen wil bestuderen, dient in de eerste plaats aandacht te schenken aan de genoemde handvesten, die er de grondslag van vormen. Daarnaast zijn er akten beschikbaar, die het functioneren van het stadsbestuur in de praktijk, zij het niet volledig, openbaren. De term stadsbestuur moet hier in de ruimste zin worden verstaan. Ook de stedelijke rechtspraak valt eronder. Bestuur en gerecht zijn aanvankelijk één en ongescheiden. Ze behouden, ook als een zekere differentiatie optreedt, hun gemeenschappelijk verband. Bovendien valt te bedenken, dat het niet uitsluitend aankomt op de bestuursorganen, hun samenstelling, hun benoeming en hun bevoegdheden. Van minstens evenveel belang zijn de rechten en de plichten van de stadsbewoners in relatie tot hun heer. Deze zijn mede bepalend voor de aard van de stedelijke gemeenschap, voor de meer of mindere autonomie, die haar toekomt.

De stedelijke bestuursinrichting

Twee schepenen van Gorinchem zijn bekend uit 1313. Mogelijk waren er toen al zeven in functie, zoals vast staat voor het jaar 1349. Naast schepenen heeft de stad Gorinchem in laatstgenoemd jaar ook burgemeesters. Hun aantal is in de landsheerlijke tijd nooit meer dan twee geweest. In het handvest van Otto van Arkel van 1382 is sprake van 'onssen rechter ende scepenen van Gorinchem'. De schepenen worden jaarlijks door de heer aangesteld en beëdigd. Als de schepenbank vernieuwd is 'zoe zullen wij twee burgemeesters setten ende mede beraeden met onsen gerecht oude en nieuwe'. Dit schijnt te betekenen, dat de heer de aanstelling van de twee burgemeesters verricht in overleg met de afgetreden en de nieuw benoemde schepenen.

Het handvest van graaf Willem VI van 1407 geeft het volgende beeld:
een schout

- door de graaf benoemd (kennelijk de plaats innemend van de rechter van 1382)

zeven schepenen

- jaarlijks gekozen door de zeven fungerende schepenen en de zeven oud-schepenen van het voorafgaande jaar (maar deze veertien kiezers mogen elkaar niet kiezen). Bij onenigheid worden de oude burgemeesters erbij betrokken, die dan de doorslag geven.

twee burgemeesters

- jaarlijks gekozen door de nieuw gekozen en de aftredende schepenen tezamen.

De schout, vertegenwoordiger van de landsheer, geldt als het hoofd van het stadsbestuur, handhaver van wet en orde.

De schepenen fungeren als rechters. De burgemeesters hebben het financiële

beheer 'van onser stede goeden' en zijn krachtens hun eed verplicht de rechten van de stad te verdedigen. De praktijk wijst uit, dat de burgemeesters bij uitsteking bestuurszaken behartigen.

Reinald IV van Gelre heeft in 1409 de benoeming van burgemeesters en schepenen aan zich getrokken. Willem VI regelt het in 1412 zo, dat hij als landsheer de zeven schepenen aanstelt, daarna de twee burgemeesters in overleg 'met onsen gerechte oudt ende nuwe'. De beide handvesten door Willem VI in 1412 gegeven hebben hun geldigheid behouden; ze zijn door latere graven van Holland bevestigd en aangevuld.

Afgezien van de schout, de zeven schepenen en de twee burgemeesters kent het stadsbestuur van Gorinchem ook nog raden en wel sedert het jaar 1400. De nieuwe schepenen kiezen dan jaarlijks zeven raden 'die hem recht zullen helpen raden'. Het stadsbestuur van Gorinchem presenteert zich sedertdien als: burgemeesters, schepenen en raad der stad Gorinchem. Zo in een akte van 21 maart 1403. Willem VI bepaalt in 1407, dat de schepenen zich mogen beraden met allen 'die an den gerecht geweest hebben', en herhaalt dit in 1412. Volgens de kroniekschrijvers van Gorinchem bestaat de raad in ruime zin uit de twee burgemeesters, de zeven fungerende en de zeven oud-schepenen.

De hoogste vertegenwoordiger van de landsheer is sedert 1412 de drossaard. Zijn gezag strekt zich uit over heel het land van Arkel.

Bij akte van Philips van Bourgondië van 24 mei 1454 worden ingesteld – voorlopig voor de tijd van twintig jaren – 5 trossiers, een uit elk vierendeel van de stad⁹. De drossaard zal ze aanstellen 'bij raide ons gerechts' met dien verstande, dat het ene jaar twee, het andere jaar drie van de vijf trossiers zullen aftreden. Hun taak is het financieel beheer, dat in 1407 aan de burgemeesters was toegedacht. De trossiers zullen jaarlijks rekening en verantwoording afleggen voor 'onsen drossaete, gerechte, rijcdom, vroescip ende gemeente van Gorinchem'. 'Rijcdom' en 'vroescip' vormen hier voor het eerst een afzonderlijk element, dat zich uit de 'gemeente' heeft losgemaakt. Philips II zou in 1557 de vroedschap tot een vast college maken, maar dan zijn de middeleeuwen voorbij.

Het handvest van Karel de Stoute van 20 maart 1459 heeft de bekleding der stedelijke ambten aan bepaalde voorwaarden verbonden. Men moet twee jaar lang poorter geweest zijn alvorens burgemeester, schepen of trossier te kunnen worden. Men moet ook tot de notabelsten van de stad behoren, gegoed zijn tot 1000 schilden van 18 groten per stuk of 100 pond Vlaams. Afgezien daarvan mag niemand meer dan twee officiën of dienstbetrekkingen tezamen hebben. De vijf trossiers zullen voortaan door de drossaard – de vertegen-

⁹ Hier blijkt, dat Gorinchem ingedeeld is in kwartieren. Deze indeling moet dateren van vóór 1454.

woordiger van de heer – benoemd worden uit dubbeltallen, die het gerecht (burgemeesteren en schepenen) hem aanbiedt.

De stedelijke wetgeving

De wetgeving van het stedelijk bestuur van Gorinchem beslaat een uitgebreid terrein. H. Bruch onderscheidt de stedelijke keuren in vijftien rubrieken al naar zij betrekking hebben op:

I. Bestuur en rechtspraak – II. Financiën – III. Accijnzen enz. – IV. Overlast – V. Rumoer en baldadigheid – VI. Vuilnis – VII. Bewaking der stad; krijgslieden – VIII. Markt en handel – IX. Land - en waterwegen – X. Brandgevaar – XI. Pest – XII. Koren en brood – XIII. Herbergen – XIV. Arbeid – XV. School.

Ettelijke keuren zijn ongedateerd. Voor wie zich tot de middeleeuwen wil beperken geeft de uitgave van H. Bruch teveel, want deze bestrijkt de hele landsheerlijke periode tot 1572; anderzijds te weinig, daar H. Bruch de gildebrieven heeft weggelaten met het motief, dat de meeste daarvan door hun uitvoerigheid onevenredig veel plaats zouden hebben ingenomen.

Opmerking verdient, dat de bevoegdheid tot het uitvaardigen van keuren in één van de handvesten uitdrukkelijk is verleend. Bovendien is het treffend, dat het stadsbestuur bij het uitvaardigen van keuren niet zelfstandig optreedt, maar altijd tezamen met de heer of diens vertegenwoordiger of althans met vooraf verkregen goedkeuring. 'Overgedragen bi den heer ende gerechte . . .' is een veel gebruikte formulering. De stedelijke autonomie is op het punt van de wetgeving niet anders dan een semi-autonomie.

Een verordening met kracht van wet wordt niet uitsluitend keur genoemd, ook wel ordonnantie.

De stedelijke rechtsmacht

De rechtsmacht van schepenen van Gorinchem wordt in het handvest van Otto van Arkel van 1382 in bijzonderheden geregeld met inbegrip van boeten. In beginsel is deze rechtsmacht volledig, d.w.z. dat 'alle zaken, die onder ons in den scependom van Gorinchem geschyen off vallen moghen, voer onse scepenen tot Gorcum te recht staen zullen . . .' (art. 1). Zo blijft het in het handvest van graaf Willem VI van 1412 (art. 1). Ook dit handvest bevat boetebepalingen. Verder treft men boetebepalingen aan in tal van keuren 'overdragen bi den heer ende gerechte'.

De uitvoerende macht van het stadsbestuur

Als in 1403 aan Meester Bode van Zanten een jaargeld wordt toegekend voor aan de stad bewezen en nog te bewijzen diensten, wordt het desbetreffende besluit genomen door burgemeesters, schepenen en raad der stad Gorinchem. Hier treedt het complete stadsbestuur op. Zaken van minder belang doen de twee burgemeesters af. Hun bevoegdheden zijn niet geregelen-

teerd, maar hun verrichtingen zijn aan de hand van voorbeelden toe te lichten. Zo verhuren de burgemeesters in 1393 de kamers op de visbrug en sluiten zij in 1394 voor het gerecht een overeenkomst met twee steenbakkers over het bakken van steen.

Ambtenaren van de heer – schout, rentmeester, bode, elk met een eigen taak – hadden, als ze vreemdelingen in Gorinchem waren, maar al te vaak de neiging de belangen van de stad ten achter te stellen bij die van hun meester. Willem VI in 1407 tot vergaande concessies bereid nam toen de verplichting op zich geen rentmeester, schout of bode te zullen aanstellen, of deze zou in Gorinchem of het land van Arkel geboren of vanouds gegoed moeten zijn dan wel daar woonachtig of poorter (art. 13). Deze bepaling heeft echter geen stand gehouden. De invloed, die de stad zich in dit opzicht wenste, is spoedig vervlogen.

De stadsvrijheid en het statuut der bewoners

Gorinchem is in 1287 een stad met een stadsvrijheid (libertas). Men mag stellen, dat de vrijheid van de ingezetenen kenmerkend is voor de stad, al is het uiteraard een vrijheid in gebondenheid, zoals dat voor elke rechtsgemeenschap geldt. Ruimtelijk strekt de stadsvrijheid zich veelal een eind buiten de muren van de stad uit. Aannemelijk lijkt, dat dit ook voor Gorinchem geldt.

Het handvest van Otto van Arkel van 1382 verraadt in één enkel opzicht nog een merkwaardig spoor van vroegere onvrijheid, dat nu voor goed heeft afgedaan: 'Item en zullen wij weduwen noch wezen, noch nyemants kijnder, zij zijn manpersoon off wijffpersoon, wijven noch mannen buyten hem ende hoire vrienden wil' (art. 38). Vrienden is hier op te vatten in de zin van verwanten.

Wat het statuut der bewoners betreft: poorters en ingezetenen vallen te onderscheiden. Poorter kon men pas worden – zo wordt in 1394 'gheordineert bi onsen lieven here ende jonchere van Arkel, bi den ghericht ende bi den goeden knapen' – als men acht jaren te Gorinchem woonachtig is geweest. Men moet dan bovendien zekerheid stellen naar genoegen van het gerecht. Later werd 'overdragen bij den heer ende gherecht', dat niemand poortersnering zou mogen doen of hij moest eerst poorter zijn.

Tolprivileges en marktrecht

Floris IV graaf van Holland verleent de mannen van de graaf van Bentheim te Gorinchem wonende tolvrijdom in zijn gehele land – 6 december 1224. Willem I had dit ook reeds gedaan op een onbekend tijdstip. Floris V geeft privileges van een dergelijke strekking in 1282 en 1290, Jan I hertog van Brabant in 1287 en 1288. De tolvrijdom vanwege de graven van Holland verleend is later meer dan eens bekrachtigd.

Voor de markten in Gorinchem gehouden geldt blijkens het handvest van

1382 een vrijgeleide van de heer van Arkel (art. 43). Alle vis, die binnen het schependom van Gorinchem wordt gevangen, moet ter vismarkt in Gorinchem worden gebracht, mag pas daarna buitenslands worden verkocht (art. 46). De poorters van Gorinchem hebben het recht te vissen in de 'worp' van de heer te Gorinchem, tot Wolferen toe, maar elke vissersschuit is daarvoor één zalm per jaar aan de heer verschuldigd (art. 45). De bepalingen, die Willem VI hieromtrent in 1412 maakt, hebben eenzelfde strekking (art. 59 en 60).

Tegen het einde van de 14de eeuw waren er te Gorinchem zes jaarmarkten, bovendien een weekmarkt op maandag.

Willem VI heeft de stad in 1407 grote concessies gedaan o.a. het veer over de Merwede verleend, maar dit was van korte duur. Maximiliaan van Oostenrijk en Maria van Bourgondië zouden in 1480 de kooplieden van Gorinchem nog tolvrijdom geven in Gelre en Zutphen.

Financiewezen en belastingplicht

Otto van Arkel bepaalt in zijn handvest van 1382:

'Alle diegene die poorter zijn tot Gorinchem, zullen ons onsen vollen thijs geven, hoe luttel erffts dat zij hebben . . .' (art. 40). Deze verplichting geldt ook voor wie buiten Gorinchem woont, maar daarbinnen gegoed is.

Tegenover deze verplichting staan zekere vrijheden. De heer zal de poorters en ingezetenen geen schatting opleggen dan alleen in bijzondere gevallen: als een nieuwe heer van Arkel zijn overleden voorganger opvolgt, als de heer van Arkel gevangen wordt en 'geschat' wordt, een wettige zoon of dochter ten huwelijk geeft of als een heer van Arkel ridder wordt. De belasting wordt dan geheven van ieders goed met dien verstande, dat de huizen binnen Gorinchem, paarden en krijgstuig, waarmee men de heer dient, benevens schepen onbelast zullen blijven (art. 55).

Als een ingezetene van Gorinchem levensmiddelen koopt voor eigen gebruik, is hij daar niets voor verschuldigd (art. 41). Poorters van Gorinchem zijn dat evenmin voor goederen, die zij in hun schip hebben (art. 42).

Willem VI verklaart in 1407 de stad Gorinchem met het schependom van Gorinchem en van Spijk 'scatvrij ende bedevrij . . . van alle saken tot ewigen dagen' (art. 1). Tol, weggeld en ander ongeld zal de graaf niet heffen (art. 7). De aan de heer van Arkel verschuldigde tijsen vervallen (art. 12). Alle excijnsen groot en klein komen aan de stad, die ze naar welgevallen mag verhogen of verlagen (art. 4 en 6). De goedgunstigheid van Willem VI was in 1407 te groot om lang van duur te zijn.

Met betrekking tot de excijnsen bepaalt de graaf in 1412, dat hij zijn aandeel daarin voor de tijd van vier jaren en daarna tot wederopzeggens aan de stad afstaat. Latere graven van Holland lieten hun aandeel aan de stad in pacht. Waag en gemaal werden ook in deze regeling betrokken.

Een bekend middel voor een middeleeuwse stad om aan geld te komen is de verkoop van lijfrenten. Een Gorinchemse lijfrentebrief is bekend van 24 juni 1349. Deze is uitgegeven door Jan, heer van Arkel, burgemeesteren, schepenen en 'die meyne poert' van Gorinchem. Zijn de beide lijfrentetrekkers overleden, dan komt het geld 'weder op die poert van Ghorinchem'. Opmerkelijk is verder de bepaling: 'die meynne poerte van Ghorinchem ghelovede onsen lieven heer van Arkel voers. scadeloes te houden'. Heer en stad handelen hier dus tezamen. De transactie is in het belang van de stad, niet van de heer. Daarom moet de stad ook het risico dragen.

Philips van Bourgondië heeft het gerecht van Gorinchem, d.w.z. het stadsbestuur in 1454 vergund lijfrenten te verkopen tot een bedrag van 226 pond per jaar. Voorwaarde is hierbij, dat het geld ten nutte van de stad wordt besteed en van stadswege rekening en verantwoording wordt afgelegd aan de stadhouder en aan het Hof van Holland of andere gecommiteerden van de landsheer.

Defensie en heervaart

Gorinchem was een ommuurde, versterkte stad, hierdoor in uiterlijk voorkomen van een dorp onderscheiden en in staat zich tegen een vijand te verdedigen.

Burgemeesters, schepenen en raad der stad Gorinchem hebben – met toestemming van de heer van Arkel – 5 juni 1405 zekere Maes Jans zoen den boghemaker in dienst genomen. Zijn taak is het het geschut van de stad te beheren en te repareren, ook vuurpijlen te maken. Hij moet 'met donrebusen schieten wanneer wijs begheren'. De bevoegdheden van de stad op het gebied van de defensie spreken hier zo duidelijk uit, dat het vrij overbodig lijkt diep in te gaan op de waakdiensten, die de weerbare mannen op het stadhuis en op de muren der stad hadden te verrichten, of op de organisatie van de schutterijen.

Men moet in dit verband natuurlijk niet de burcht van Gorinchem uit het oog verliezen, die aan de heer van Arkel toebehoorde. Sedert 1412 heeft de graaf van Holland op het huis te Gorinchem zijn kastelein, vaak tevens drossaard, die over gewapende mannen beschikt.

Willem VI heeft in 1407 de heervaart beperkt. Die zal niet verder reiken dan de 'palen van onsen landen voirs, dats te weten 't lant van Arkel, van der Lede ende van Scoenrewoerde; ende wairt dat wij se vorder baden ende sij ons dienden, so sullen wij him leveren gelijc onsen riddersen ende knechten' (art. 21).

Karel de Stoute verklaart in 1459, dat hij de ingezetenen van de stad Gorinchem en het land van Arkel, ingeval heervaart wordt geboden buiten de grenzen, op gelijke wijze zal behandelen als zijn voorgangers, heren van Arkel en van Gorinchem, hebben gedaan (art. 9).

Godsdienst, onderwijs en aanverwante zaken

Bevoegdheden op religieus gebied had het stadsbestuur ternauwernood. Heer en gerecht trokken zich de handhaving van orde en rust in de kerk en op het kerkhof aan. Ten opzichte van kerkmeesters – tevens van Heilige Geestmeesters, gasthuis- en manhuismeesters – werd op een onbekend tijdstip bepaald, dat zij jaarlijks rekening en verantwoording moesten afleggen aan heer en gerecht.

In 1382 blijkt er in Gorinchem een school te zijn. Als deze vaceert, zal de heer van Arkel een schoolmeester aanstellen in samenwerking met het gerecht (art. 53). Willem VI laat in 1407 de vergeving van school, kosterij en schrijfambacht aan de stad (art. 10), maar trekt in 1412 de begeving van de school toch weer aan zich, zij het met inschakeling van het gerecht (art. 63). In 1413 beschikt Willem VI geheel eigenmachtig over de kosterij, in 1416 over het schrijfambacht. Later werd 'overgedragen bij den heer ende gerecht', dat niemand een meisjesschool mocht houden dan met consent van Arian Thomass of Heylvich diens huisvrouw. Deze bepaling dateert mogelijk pas van na 1500.

Stadszegels en banieren

Symbolen van Gorinchem's autonomie zijn in de eerste plaats de stadszegels. De lijfrentebrief van 1349, die helaas slechts in afschrift is overgeleverd, was voorzien van de zegels van Jan heer van Arkel en van de 'meyne ne poerte van Ghorinchem', bovendien nog van de zegels van de zeven schepenen. Bewaard zijn een aftekening van een 'sigillum scabinorum in Gorinchem', een gemeenschappelijk schepenzegel dus, uit 1353; een zegel met ontbrekend randschrift uit 1378; een 'sigillum secretum opidanorum de Gorinchem' (geheim zegel van de poorters van Gorinchem) uit 1426 en later jaren; een 'sigillum opidi de Gorinchem' (stadszegel van Gorinchem) van 1477 af.

Sedert 1378 blijkt het wapen van de heer in de stadszegels te zijn opgenomen. Philips van Bourgondië vergunt de poorters van Gorinchem in 1441 het gevierendeelde wapen met de leeuwen van Henegouwen en van Holland, dat zij op hun zegels en banieren plachten te voeren, door het wapen van Bourgondië te vervangen. Philips schijnt hier in feite te doelen op het wapen van de graven van Holland uit het Beierse huis, dat plaats moest maken voor het zijne¹⁰. Men kan slechts betreuren, dat de banieren van het middeleeuwse Gorinchem de tand des tijds niet hebben weerstaan.

Nader onderzoek verdient de vraag, wanneer Gorinchem voor het eerst een

¹⁰ A. Telders 'De zegels en het wapen van Gorinchem' in: Zuid-Hollandse Studiën 12 (1966), blz. 91-104. Dank zij 28 afbeeldingen krijgt de lezer hier van zegels en wapen een aanschouwelijk beeld.

eigen stadhuis ter beschikking heeft gekregen voor de uitoefening van bestuur en rechtspraak. Dit geldt ook voor de invloed van het stadsbestuur op het omliggende land van Arkel, Dalem en Hagestein kunnen op handvesten bogen, die overeenkomst vertonen met het Gorinchemse van 1382.

Alvorens deze studie, die een voorlopig karakter draagt, te beëindigen lijkt het raadzaam de resultaten van het verrichte onderzoek samen te vatten.

Gorinchem is als stad ontstaan uit een nederzetting van kooplieden. De privileges van tolvrijdom dateren van omstreeks 1220. De stadsvrijheid manifesteert zich in 1287. Schepenen met een zekere rechtsmacht blijken in functie te zijn in 1313, burgemeesters met een zekere bestuursmacht in 1349.

Het handvest van 1382 laat zien: vrije inwoners met eigen markt en eigen rechtspraak, echter niet zelfstandig in hun wetgeving. Men mag dit in hoofdzaak beschouwen als bevestiging van een bepaalde status, die nu nader werd uitgewerkt. Het handvest van 1382 bepaalt bovendien de fiscale verplichtingen en vrijheden van de stad. Weerbaarheid en heervaart spelen mede een rol zonder in bijzonderheden te worden geregeld.

De grondslag van de stedelijke samenleving, van de stedelijke autonomie is hiermede gelegd. Na de grote concessies, die Willem VI Gorinchem in 1407 deed, die – naar bekend is – maar kort van kracht zijn geweest, waren de rechten en verplichtingen van de stad tot 1572 hoogstens nog vatbaar voor graduele wijzigingen.

Er blijft tenslotte in het beeld één vage plek, één hinderlijke leemte. Vraagt men zich af, in hoeverre de stedelijke gemeenschap als geheel bij het stadsbestuur was betrokken, dan blijkt die vraag bij gebrek aan gegevens niet wel te beantwoorden. De vijf trossiers, die Philips van Bourgondië in 1454 instelde, moesten jaarlijks rekening en verantwoording afleggen voor de drossaard, het gerecht, de rijkdom, de vroedschap en de gemeente van Gorinchem.

Vermeedelijk wordt hier wat de rol van de gemeente betreft aangeknoopt bij een bestaande traditie, is hier niet zozeer sprake van een hervormingsmaatregel met democratische strekking.

Bijlage

De vragenlijst welke ten grondslag ligt aan het onderzoek naar de ontwikkeling van de stedelijke autonomie in Europa gedurende de middeleeuwen.

1. *Aard van de bronnen.*

- a – toestand waarin het bronnenmateriaal zich bevindt.
- b – belang en aard der verhalende bronnen.
- c – oorkondenmateriaal: is er een stedelijk cartularium? Zijn er handvesten of andere optekeningen van privileges? Zijn er keuren?
- d – niet-geschreven bronnen (archeologische o.a.).

2. *De historische ontwikkeling der autonomie.*

- a – is er een schriftelijke grondslag voor de instellingen? Formele overdracht van bevoegdheden? Systematische? Of documenten uit de dagelijkse praktijk waaruit een nieuwe toestand blijkt?
- b – is er een stadsheer? Zo ja, welke op het tijdstip van de eerste privileges, welke later? Is er sprake van een soevereine heer (territoriale vorst) en een locale heer? Leken- of geestelijke heer? Welke is de oorsprong van hun macht? Indien meerdere heren, hoe zijn hun bevoegdheden verdeeld?
- c – is de gemeenschap, die vrijheden verkrijgt, een oude of een nieuwe stad? In het laatste geval, een gestichte stad? Hebben de privileges betrekking op de hele stad of slechts een gedeelte der agglomeratie? Op welke wijze zijn de bewoners ingedeeld, 'horizontaal' (kwartieren of parochies, e.d.) of 'verticaal' (sociale geleidingen, e.d.), of beide?
- d – vreedzame evolutie of strijd? In geval van conflicten, van welke aard? Spelen conflicten tussen heren een rol, of tussen soevereine vorsten? Spelen sociale geschillen een rol?
- e – chronologische ontwikkeling: china van de belangrijkste documenten die autonomie verschaffen of deze constateerden. Op welk tijdstip bereikte de autonomie haar hoogtepunt?
- f – uitwerking van de verleende vrijheden of van de autonomie = succes en verbreiding van bepaalde handvesten of bepaalde kenmerken van autonomie; welke banden zijn daardoor geschapen?

3. *Aard der autonomie.*

- a – al of niet ontstaan van een stedelijk orgaan, zo ja:
  - naam of benaming van de leden.
  - wijze van aanwijzing, benoeming of verkiezing.

- inwendige organisatie.
  - bevoegdheden.
  - b - economische rechten of verlichting van verplichtingen (markt, muntslag, enz.).
  - c - fiscale rechten of verlichtingen: fixatie of vernietiging van bepaalde belastingen; recht om zelf belastingen te heffen.
  - d - politieke rechten (verdragen sluiten, enz.).
  - e - wetgevende bevoegdheden (naam, aard en frequentie van wetgeving).
  - f - bevoegdheden inzake rechtspraak: vaststellen van boetentarieven; gedeeltelijke of volledige uitoefening van de rechtspraak.
  - g - rechten met betrekking tot statuut der bewoners; verdwijning der onvrijheid.
  - h - rechten van bestuurlijke aard, politie.
  - i - militaire rechten: beperking van militaire verplichtingen jegens stads- of landsheer; recht om een stedelijke militie te vormen.
  - j - bevoegdheden op religieus gebied (stadsparochies) en cultureel gebied (recht om scholen te leiden).
  - k - symbolen van autonomie (zegel, klokketoren).
  - l - volgorde waarin deze rechten zijn gegeven of waarin ze ontstaan zijn.
4. Verdere gegevens die van belang kunnen zijn voor het onderwerp der stedelijke autonomie (b.v. eigendom van de stadsgrond, banmijl, muren ook als symbool van autonomie).

Agenda

- 13 nov. Lezing voor de Vereniging 'Oud-Dordrecht', te Dordrecht door W. Raue, over 'Wat deed, doet en kan de Vereniging Hendrick de Keijzer doen voor het behoud van monumenten'.
- 19 nov. Lezing voor de vereniging 'Ons Voorgeslacht', te Rotterdam door mevr. drs. E. P. Polak-de Booy, over 'Nieuwe gegevens in oude papieren'.
- 20 nov. Bezoek van het Historisch Genootschap 'Roterodamum' aan het Instituut voor Luchtvaart en Scheepvaart te Rotterdam.
- 27 nov. Lezing voor de Vereniging 'Oud-Dordrecht', te Dordrecht door mr. P. J. W. Beltjes, over 'De relatie tussen Culemborg en Dordrecht in het verleden'.
- 29 nov. Najaarsvergadering te Woerden van de Historische Vereniging voor Zuid-Holland.
- 10 dec. Lezing voor de vereniging 'Haerlem', te Haarlem door mevr. drs. E. P. Polak-de Booy over 'Nieuwe gegevens uit oude archieven'.
- 15 dec. Lezing voor het Historisch Genootschap 'Roterodamum', te Rotterdam door dr. J. Hemels over het Dagbladzegel.

Vraag en Aanbod

Te koop gevraagd door A. Nolthaus, De Waal 24, Rijnsburg: J. C. van Slee, De Rijnsburger Collegianten, z.p., 1895, en J. Oudaan, Roomsche Mogenthey, z.p., 1670.

Te koop aangeboden door dezelfde: Processtukken (42 handschriften) betreffende een proces tussen Regenten van De Rijk en de Staten van Holland enerzijds en Jan Boon anderzijds (1732).

HOLLAND wordt toegezonden aan de leden van de Historische Vereniging voor Zuid-Holland en aan de aangeslotenen bij de Stichting Contactcentrum.

De *Historische Vereniging voor Zuid-Holland*, opgericht in 1947, stelt zich ten doel de kennis van haar leden betreffende de geschiedenis van de provincie Zuid-Holland te bevorderen door middel van publikaties en het organiseren van excursies naar voor de geschiedenis van dit gebied belangrijke plaatsen, dit in combinatie met lezingen en rondleidingen door deskundigen.

De *Stichting Contactcentrum*, opgericht in 1967, stelt zich ten doel voorlichting te geven aan en contact te leggen tussen de actieve beoefenaars van de lokale en regionale geschiedenis in Noord- en Zuid-Holland. Behalve door middel van dit blad tracht zij dit doel te bereiken door het organiseren van werkcurssussen en een jaarlijkse Contactdag. Voor Noord-Holland heeft zij daarnaast een voorlichtende taak ten behoeve van de passieve geschiedbeoefenaar, op dezelfde wijze als de Historische Vereniging voor Zuid-Holland die in Zuid-Holland heeft.

De leden van beide organisaties ontvangen de gezamenlijk uitgegeven HOLLANDSE STUDIEN, waarvan jaarlijks één of meer delen verschijnen. De HOLLANDSE STUDIEN worden toegezonden aan hen die op het moment van verschijnen lid zijn van één van beide organisaties. Degenen die in de loop van een kalenderjaar lid worden ontvangen wel de reeds verschenen nummers van HOLLAND, voor zover voorradig, niet de reeds verschenen HOLLANDSE STUDIEN.

Zowel de Historische Vereniging voor Zuid-Holland als de Stichting Contactcentrum verhogen per 1 januari 1970 hun contributie.

Historische Vereniging voor Zuid-Holland: gewone leden f 15,- per jaar (nu f 10,-), combinatieleden f 12,- p.j. (nu f 8,-), gemeenten, waterschappen enz. f 45,- p.j. (nu f 30,-), gemeenten met minder dan 3000 inwoners f 30,- p.j. (nu f 20,-).

Stichting Contactcentrum: aangeslotenen f 15,- p.j. (nu f 10,-).

Contributiebetalingen: Voor de Historische Vereniging voor Zuid-Holland: postgiro 339121 t.n.v. de penningmeester van de Historische Vereniging voor Zuid-Holland, Vlaardingen. Voor de Stichting Contactcentrum: postgiro 9013 t.n.v. Algemene Bank Nederland, Breestraat, Leiden, met vermelding 'Contactcentrum'. Combinatieleden van de Historische Vereniging voor Zuid-Holland betalen de contributie aan de penningmeester van hun plaatselijke vereniging.

Ledenadministratie en inlichtingen: De secretaris van de Historische Vereniging voor Zuid-Holland: Mr. J. A. Borman, Johannes Bildersstraat 65, Den Haag. De penningmeester van de Stichting Contactcentrum: H. M. van den Heuvel, Boshuizerlaan 11, Leiden.

Losse nummers van HOLLAND, voor leden f 1,50, voor niet-leden f 2,50, zijn verkrijgbaar door overmaking van de prijs op postgiro 424780 ten name van Uitgeverij J. H. Gottmer te Haarlem, onder vermelding van de gewenste aflevering.

